

DƏRSLİK

HƏYAT BİLGİSİ 8

LAYİHƏ

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MAHMUDOVA
SEVİL BƏHRƏMOVA
PƏRVİZ AĞALAROV

HƏYAT BİLGİSİ 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYIHƏ

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2019

MÜNDƏRİCAT

I. TƏBİƏTDƏKİ QANUNAUYĞUNLUQLAR

1. Materiya – maddə və sahə.....	6
2. Kainatda baş verən hadisələrin sirri.....	10
3. Ekoloji tarazlıq.....	13
4. Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası.....	16

II. CƏMİYYƏT VƏ DÖVLƏT

1. Cəmiyyətin inkişafında inteqrasiyanın rolu.....	18
2. Dövlət hakimiyyəti.....	21
3. İnsan hüquqları.....	27
4. İnsan hüquqlarının pozulması.....	32
5. İqtisadiyyat.....	36

III. MƏNİM MƏNƏVİ DÜNYAM

1. Münasibəti necə qururuq.....	46
2. İnsanlararası münasibətlər.....	49
3. Vəzifələrimiz və məsuliyyətimiz.....	51
4. Mənim mənəvi borcum.....	54
5. Dini-əxlaqi dəyərlər.....	58

IV. TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM YAŞA

1. Sağlam həyat – sağlam ailə.....	64
2. Təhlükəsiz həyat.....	67
3. Təbiətin canlı təhlükələri.....	70
4. Yol hərəkətinin nizamlanması.....	73
5. Bir-birimizə dəstək olaq.....	77

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

80

Şərti işarələrin mənası:

– suallar

– tapşırıqlar

– araşdırma

LAYIHƏ

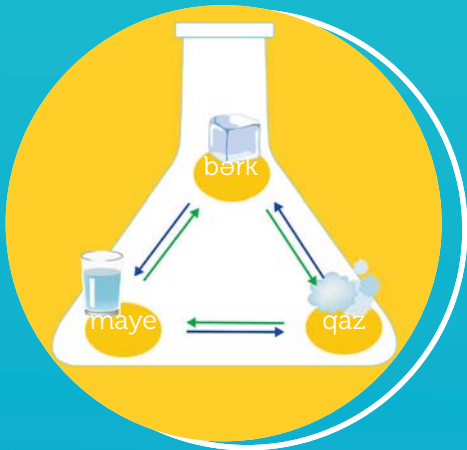
BÖLMƏ

~~LAYİHƏ~~

TƏBİƏTDƏKİ
QANUNAUYĞUNLUQLAR

MATERİYA – MADDƏ VƏ SAHƏ

Bizi çoxsaylı müxtəlif əşyalar və iqlim amilləri əhatə edir. Eyni zamanda daim təbiət hadisələri ilə rastlaşırıq. Kainatda gördüyümüz və görə bilmədiyimiz bütün cansız cisimlər və canlılar **materiya** adlanır. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, mövcud olanları və baş verən hadisələri duyğu orqanlarımız vasitəsilə dərk edirik, müşahidə və təcrübələrlə onların yeni-yeni xassələrini aşkarlayırıq.

Materiyanın növlərini və ən mühüm xassələrini yadınıza salın.

Alimlər materiyanın xassələrini araşdıraraq müxtəlif hadisələrin baş vermə səbəblərini izah etmiş, hadisələrə müdaxilə etmək imkanı əldə etmişlər.

Şəkillərə görə materiyanın növlərini müəyyənləşdirin və yoldaşlarınızla müzakirə edin.

– geyim və bəzək əşyaları nədən hazırlanmışdır?

– müxtəlif otaqlardakı televizorlar vasitəsilə fərqli verilişlərə baxmağın mümkünlüyünün səbəbini izah edin?

– topdan atılan mərmə nə üçün yer səthinə düşür?

– Ayın Yer ətrafında, Yerin Günəş ətrafında hərəkətinin səbəbi nədir?

Kütləsi və həcmi olan hər şey maddədir. Fiziki sahə isə maddələrin bir-birinə təsirini ötürən materiyadır.

Maddələr **bərk**, **maye**, **qaz** və **plazma** halında mövcud ola bilər.

Biz gündəlik həyatımızda müxtəlif hallarda olan maddələrin praktiki tətbiqi ilə rastlaşır, onların bəzi xüsusiyyətlərini müşahidə edirik.

Bərk halda olan maddələrin bərklik, möhkəmlik, sərtlilik, kövrəklik, elastiklik, plastiklik, istidən genişlənmə, soyuqdan sıxılma, elektrikkeçirmə xassələri; maye halında olan maddələrin buxarlanma, qaynama, istidən genişlənmə, elektrikkeçirmə; qaz halında olan maddələrin isə istidən genişlənmə, sıxılma və mayeyə çevrilmək kimi xassələri vardır.

- Təbiətdə elektrik cərəyanını, istiliyi keçirən maddələr olmasa idi, nə baş verərdi? Fikrinizi əsaslandırın.
- Nə üçün qatarların təkərlərinin hazırlanmasında metaldan, avtomobillərin təkərlərində hava doldurulmuş rezindən, kosmik gəmidə yanmaya kömək üçün mayeləşdirilmiş oksigendən istifadə olunur?

● MADDƏNİN BƏRK HALI

Maddənin bərk halını maye və qaz halından ayıran əsas səciyyəvi cəhət bərk cisimlərdə atom və molekul aralarında qarşılıqlı təsir qüvvələrinin çox böyük olmasıdır. Bərk cisimlər həcmi və formasını saxlayır, onların atom və molekulları fəzada nizamlı düzülərək müəyyən həndəsi quruluşa malik kristallar əmələ gətirir.

Kristal cisimlər

Buz parçası

Duz

Qıymətli daşlar

Metal

Lakin atom və molekulları nizamlı quruluş əmələ gətirməyən bərk cisimlər də mövcuddur. Onlar **amorf bərk cisimlərdir**.

Kristalların sabit ərimə və bərkimə temperaturu vardır. Amorf cisimlərin isə ərimə və bərkimə zamanı temperaturu fasiləsiz dəyişir. Kristallarda fiziki və

mexaniki xassələr istiqamətdən asılı olaraq dəyişir, amorf cisimlərin fiziki və mexaniki xassələri istiqamətdən asılı olaraq dəyişmir. Məişətdə qurğuların, avadanlıqların və müxtəlif əşyaların bu xassələrindən istifadə olunur. Şüşə amorf cisim olmasaydı, ondan sınaq şüşəsi, stəkan, butulka hazırlamaq mümkün olmazdı.

Amorf cisimlər

Mum

Qır

Saqqız

Parafin

Şüşə

MADDƏNİN MAYE HALI

Arximed

e.ə. 287-212

Mayələrin xassələrinin elmi şəkildə öyrənilməsinə təqribən 2230 il bundan əvvəl Arximed tərəfindən başlanılmışdır.

Mayələr öz formalarını xarici hərəkətverici qüvvənin təsiri altında daim dəyişir, bunun nəticəsində mayələrdə axma müşahidə olunur. Mayələr töküldüyü qabın formasını alır. Onlar qazlardan fərqli olaraq, sıxılmaya az məruz qalır. Əksər mayələr sıxılmaz. Mayələrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların sürtünmə ilə əlaqəli olan özlülüyüdür. Əksər mayələr istidən genişləyir, elektrik cərəyanını keçirir. Müəyyən kütləyə malik daş parçası və yaxud kərpicə ip bağlayıb yuxarı qaldırıdığında qolun əzələlərinin gərildiyini hiss edirik. Onları havada qaldırmaq üçün böyük qüvvə sərf olunur. Ancaq bunu suda etsək, əşyaların necə yüngülləşdiyini görürük. Bərk cismi suya atdıqda çox az bir zamanda onun mayenin səthində saxlandığını yəqin etmək olur. Bu hadisə ilə göldə, dənizdə və s. durğun sularda üzərkən də rastlaşmaq olar.

Bütün bunlar mayenin səthinin sanki elastik bir pərdə ilə örtüldüyünü söyləyir. Mayenin bu xassəsi *səthi gərilmə* adlanır. Hər hansı bir kağız parçasını konus şəklinə salıb, yuyucu maddə qarışdırılmış suya salaq. Sonra kağızı ehmalca çıxarıb üfursək, sabun köpüyünün basketbol topu böyüklüyündə qabarmasının şahidi olarıq. Bunun üçün paltar sabunundan başqa istənilən yuyucu maddədən istifadə etmək olar.

Səthi gərilmə

Sabun köpüyünün
üfürülməsi

İynənin
suyun səthində qalması

İstənilən köpüklənmədə
qabarcıqların toplanması

● MADDƏNİN QAZ HALI

Qazlar asanlıqla sıxılır, çünki qaz molekulları arasındakı məsafə onların ölçülərindən xeyli böyükdür. Qaz müəyyən həddə kimi sıxıla bilər. Ancaq təzyiq müvafiq həddə çatdıqda sıxılma zəifləyir. Qazların bu xassəsindən avtomobil təkərlərinin, məişətdə qaz, səhiyyədə isə oksigen balonlarının doldurulmasında istifadə olunur.

● MADDƏNİN PLAZMA HALI

Plazma müsbət və mənfi yüklü sərbəst zərrəciklərdən, neytral və ya qismən ionlaşmış atomlardan təşkil olunmuşdur. Maddənin yüksək dərəcədə ionlaşmış qaz halına plazma deyilir. Qalaktikamızı təşkil edən maddələrin 99%-i plazma halındadır.

29727 °C

660 °C

14×10⁶ °C

- Təyyarələrin, kosmik gəmilərin hərəkətlərinin elektromaqnit sahəsi vasitəsilə idarə olunmasına dair məlumat toplayın.
- Dumanla buludun yaranma səbəbini və fərqli cəhətlərini araşdırıb dəftərinizə yazın.

KAINATDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRİN SİRRİ

Kainat sonsuzdur. Siz kainatda çoxsaylı səma cisimləri: planetlər, təbii peyklar, asteroidlər, ulduzlar, kometlər, meteoritlər və s. olduğunu, onların qarşılıqlı əlaqədə olub qalaktikanı yaratdığını bilirsiniz.

Bəs kainatda hansı hadisələr baş verir? Bu hadisələr necə öyrənilir?

Kainatda baş verən hadisələr hansı qanunlara əsaslanır?

● Qədim zamanlarda astronomlar səmanı müşahidə etmək üçün sadə teleskopdan istifadə edirdilər. O dövrdə insanlar göy cisimlərinin hərəkətini izləsələr də, onların quruluşu, mənşəyi, inkişafı və orada baş verən hadisələr barədə heç nə deyə bilmirdilər.

Müasir dövrdə alimlər kainatı tədqiq etmək üçün rəsədxanalarda müxtəlif cihazlardan istifadə etməklə göy cisimləri üzərində müxtəlif müşahidələr aparırlar. Hazırda göy cisimlərini müşahidə etmək üçün daha da təkmilləşdirilmiş müxtəlif teleskoplardan istifadə olunur.

Great Canary teleskopu

Rəsədxanalarda səmada baş verən dəyişiklikləri qeydə alan şüşə lövhələrin köməyi ilə ulduzların yerinin və parlaqlığının dəyişməsini, həmçinin kainatda baş verən hadisələri müşahidə etmək və onların səbəbini öyrənmək mümkündür.

İohans Lippersqey

(1570–1619)

İlk teleskop hollandiyalı eynək ustası İohans Lippersqey tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində düzəldilmişdir. Bu cihaz hər iki ucunda böyüdücü linzalar olan uzun borudan ibarət olmuşdur.

Günəş sistemində baş verən hadisələrə Yer, Günəş, Ayın Yer ətrafında hərəkətini, Günəş və Ay tutulmalarını, Günəşdə baş verən partlayışları, asteroidlərin hərəkətini və s. misal göstərmək olar.

Yer kürəsi, digər planetlər və Günəş sisteminin kiçik cisimləri Günəş ətrafında fırlanır. Günəş sistemindən kənarda da ulduzların olduğunu heç düşünmüsünüzmü?

Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası

- Ayın Yer, Yer, Günəş ətrafında hərəkətinin səbəbi nədir?
- Bizim qalaktikadan başqa qalaktikalar da mövcuddurmu? Bu qalaktikalar haqqında nə deyə bilərsiniz?

PTOLEMEYGEOSENTRİK
SİSTEM**KOPERNİK**HELİOSENTRİK
SİSTEM

*Keçmiş dövrlərdə də Günəşin, Ayın göy sferasında hərəkət etdiyi məlum idi. Ptolemeyin **Geosentrik sistem** nəzəriyyəsinə görə, Yer kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş, Ay və planetlər isə Yer ətrafında fırlanır. XVI əsrdə polyak alimi Nikolay Kopernikin **Heliosentrik sistem** nəzəriyyəsi Ptolemeyin nəzəriyyəsini alt-üst etdi. Bu nəzəriyyə insanlarda Günəş sisteminin quruluşu haqqında düzgün təsəvvür yaratdı və məlum oldu ki, bütün planetlər Günəşin ətrafında, Ay isə Yer ətrafında fırlanır.*

- Böyük sürətlə hərəkət edən planetlər Günəşdən uzaqlaşmağa çalışsa da, bu, mümkün olmur. Bunun səbəbini müəyyənə bilərsiniz və fikrinizi əsaslandırın.

Kainat materiyadan və şüalanmadan ibarətdir. Kainatda materiya bir bərabər muntəzəm paylanmışdır. Kainatın mühüm xassələrindən biri onun

genişlənməsi və dəyişməsidir. O daim hərəkətdədir. Ayın Yer, Yerin Günəş, Günəşin də qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanmasının səbəbi göy cisimləri arasında olan cazibədir. Günəş sistemi və son dərəcə müxtəlif işıqlığa malik milyardlarla ulduzlar sistemi bizim qalaktikadır. Bütün ulduzlar qalaktikada cazibə qüvvəsi ilə bir-biri ilə əlaqədə olmaqla qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanır. Təkcə Yer və onun əhatəsindəki cisimlər deyil, kütləsi olan bütün cisimlər bir-birini cəzb edir.

● Yer kürəsindəki canlıların Yerin səthindən qopmamasının səbəbini izah edin.

● GÜNƏŞ VƏ AY TUTULMALARI NECƏ BAŞ VERİR?

Günəş tutulması Günəşin Yerdən tam və ya qismən görünməməsidir. Bu zaman Günəş, Yer və Ay bir sıraya düzülür. Belə hadisədə Ay Günəşlə Yerin arasında yerləşir. Bu ən çoxu 7, əksər hallarda isə 1-2 dəqiqə davam edir.

Ay tutulması Günəş Yer və Ayın bir düz xətt boyunca düzöldüyü zaman baş verir. Lakin bu zaman Yer Ayla Günəş arasında yerləşir. Ay Yerin kölgəsinə girir, Günəşdən aldığı parlaqlıq itir. Ay bütövlükdə Yerin kölgəsində yerləşdiyi vaxt tam tutulma fazası başlayır və bu, adətən, 1,5 saat davam edir.

Hər iki hadisə işığın düz xətt boyunca yayılması qanununa əsaslanır. Bu qanuna əsasən, bircins mühitdə işıq düz xətt boyunca yayılır. Göründüyü kimi, kainatda bütün hadisələr eyni qanunlar əsasında baş verir və bütün qanunlar istənilən sahə üçün istənilən istiqamətdə dəyişməzdir.

● Astronomlar diametri 300 m olan asteroidi Yer üçün təhlükəli hesab edirlər. Onların ilk qənaətinə görə, Yer kürəsi ilə toqquşma zamanı asteroid böyük bir şəhərin üzərinə düşərsə, onu dağıda bilər. Lakin sonradan belə qərara gəlirlər ki, təhlükənin olması gözlənilmir. Astronomların bu qənaətə gəlmələrinin səbəbini araşdırın.

● Ekoloji tarazlığın pozulmasının nəticələri hansılardır? Onun qorunması və bərpası üçün hansı tədbirlər görülür?

● Təbiət öz-özünü tənzimləmə gücünə malikdir. O, təbii proseslər və qanunauyğunluqlar əsasında yaranmış, uzunsürən təkamül prosesində inkişaf etmişdir. Təbiətdə baş verən təbii proseslərlə yanaşı, ali varlıq olan insanın təbiətə göstərdiyi təsir də Yer kürəsinin ahəngini, tarazlığını pozmuşdur. Bu bütün tarix boyu müşahidə edilsə də, son dövrlərdə daha çox nəzərə çarpır.

● Atmosferin, su hövzələrinin, torpağın çirklənməsinin səbəblərini və canlılara təsirini yadınıza salın və yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Ekoloji tarazlığın pozulmasına həm təbii, həm də texnogen xarakterli hadisələr səbəb olur.

Təbii fəlakətlər – zəlzələ, sunami, torpaq sürüşmələri, meşə yanğınları, quraqlıq, daşqın və s. hadisələr canlı aləm üçün əsl təhlükə mənbəyidir. Meşə yanğınları planetin ekoloji tarazlığını pozmaqla ciddi problemlər yaradır. Karbonun və suyun dövr etməsində mühüm rol oynayan meşələrin yanması bu həyati prosesləri pozur. Yanğınlar meşə fondunun ekoloji və resurs potensialını azaldır,

EKOLOJİ TARAZLIQ

2010-cu ildə Böyük Britaniyada dünyanın ekoloji baxımdan ən təmiz şəhərlərinin reyting siyahısı hazırlanmışdır. Bu siyahıya daxil edilmiş 221 meqapolis içərisində dünyanın ən təmiz şəhəri Kanadanın Kalqari şəhəri hesab edilir. Siyahı hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

- içməli suyun keyfiyyəti;
- zibilin vaxtında təmizlənməsi;
- kanalizasiya şəbəkələrinin və çirkab sularının təmizlənməsinin vəziyyəti;
- bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin səviyyəsi;
- şəhərlərdə səs-küyün səviyyəsi;
- avtomobillərin hərəkət intensivliyi və bununla əlaqədar havanın işlənmiş qazlarla çirklənməsi.

● Sizcə, nə üçün məhz bu meyarlar əsas götürülmüşdür?

meşə ekosistemlərinə, torpağın üst qatına dağıdıcı təsir göstərir, yanmış tullantı məhsulları ilə atmosferi və suyu çirkləndirir.

- Meşə yanğınlarının ətraf mühitə necə təsir edə biləcəyini qruplarda müzakirə edin və nəticələri yoldaşlarınızla bölüşün.

Təbii fəlakətlər nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq və gözlənilən nəticələrin maksimum səviyyədə azaltmaq üçün mütəxəssislər müxtəlif təkliflər irəli sürür, tədbirlər planı hazırlayırlar.

- Mütəxəssislər hesab edir ki, Yaponiyanın ən aktiv vulkanı Sakuracima növbəti 30 il ərzində püskürəcək. Yaxınlığında nüvə zavodunun, 600 000-ə yaxın əhalisi olan şəhərin olduğunu nəzərə alaraq yarana biləcək təhlükələri müəyyənləşdirin.

Son dövrlərdə bir çox texnogen xarakterli ekoloji problemlər insanın biganəliyi, təbii sərvətlərdən istifadə edərkən səhvlərə yol verməsi, təbiəti şüurlu surətdə dəyişməsi nəticəsində yaranır və nəticədə ekoloji sabitlik pozulur.

- Şəkilə gördükləriniz haqqında nə deyə bilərsiniz? Ozon qatının dağılmasının qarşısının alınması üçün hansı tədbirlər görə biləcəyiniz barədə yoldaşlarınızla müzakirə aparın.

Yer kürəsində əhalinin sayının sürətlə artması nəticəsində insanlar təbiətdən getdikcə daha çox istifadə edirlər. Onlar daha geniş sahələri təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edir, təbii ehtiyatları daha çox hasil edirlər. Bütün bunlar da təbiətə atılan tullantıların artmasına və ekoloji fəlakətlərə səbəb olur.

Ekoloji fəlakətlər hərbi fəlakətlərdən də təhlükəlidir. Ona görə də dünya ölkələri bu fəlakətlərə qarşı birləşir. Milli ekoloji problemlər regional, regional ekoloji problemlər isə qlobal ekoloji problemlərə çevrildiyindən beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Artıq bir neçə ölkənin maraq dairəsini əhatə edən problemlərin həlli üçün ölkələrarası müqavilələr, sazişlər qəbul olunur. Həm miqyasından, həm də əhəmiyyətindən asılı olaraq, beynəl-

xalq ekoloji problemlər ikitərəfli, çoxtərəfli sazişlər, konvensiyalar* əsasında tənzimlənir.

"Ekologiya ili" başa çatdıqda demişdim ki, hesab edin, "Ekologiya ili" bu gün də davam edir, sabah da davam edəcək. Hər il bizdə "Ekologiya ili" olmalıdır. Çünki bu həyatımızdır, sağlamlığımızdır, gələcəyimizdir.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərindən biri də ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasıdır. Ölkəmiz müvafiq beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və dövlət səviyyəsində xüsusi sənədlər işlənilib hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir.

Müasir dövrdə təbiətdən istifadə nə qədər vacib və aktualdırsa, onu qorumaq, bərpa etmək, cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin etmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

- Respublikamız aşağıda adları çəkilən konvensiyalara qoşulmuşdur:
 - "Dənizin gəmilərdən çirkəndirilməsinin qarşısının alınması haqqında" Beynəlxalq Konvensiya;
 - "Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası.

Bu konvensiyalar haqqında məlumat toplayın və yoldaşlarınızla fikirlərinizi bölüşün.

- Məktəbinizin ətraf ərazisinin qorunması məqsədilə görülməli olan tədbirlərin planını tərtib edin. Bu məqsədlə layihəyə kimlərin cəlb olunacağını müəyyən edin.

LAYİHƏ

LAYİHƏ

Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası

● Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası ilə bağlı layihənin hazırlanması üçün aşağıda sizə təqdim olunan mövzular əsasında araşdırma aparın. Layihənin hazırlanmasını aşağıdakı alqoritm üzrə planlaşdırın:

- bu məqsədlə aşağıdakı mövzulardan birini seçin;
- iş formasını müəyyənləşdirin;
- istinad edəcəyiniz mənbələri müəyyənləşdirin;
- tədqiqatın nəticəsinin təqdim olunma formasını müəyyənləşdirin və çıxış hazırlayın.

Zibilliklərin azaldılması mövcud vəziyyəti araşdırmaqla dünyada və yaxud respublikamızda zibilliklərin azaldılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısının alınması dünyada və yaxud respublikamızda atmosfer havasının çirklənməsinin səbəbləri nələrdir, qarşısının alınması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Yaşılıqların artırılması dünyada və yaxud respublikamızda yaşılıqların artırılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Yaşadığınız ərazinin təmizliyi yaşadığınız ərazinin ekoloji tarazlığının qorunması məqsədilə təkliflərinizi verin, tədbirlər planı və buklet hazırlayın.

Su hövzələrinin təmiz saxlanılması dünyada və yaxud respublikamızda su hövzələrinin təmiz saxlanılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

Şəhərimizin zəhərli tüstü və qazlardan qorunması havanı zəhərləyən əsas mənbələrdən olan avtomobillərin buraxdığı tüstü və qazlar ətraf mühitə necə təsir göstərir? Dünyada və respublikamızda çirklənmənin qarşısını almaq üçün nə kimi tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə hansı tədbirləri təklif edə bilərsiniz?

BÖLMƏ

~~LAYİHƏ~~

CƏMİYYƏT
VƏ DÖVLƏT

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA İNTEQRASIYANIN ROLU

XXI əsr İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) əsri ilə yanaşı, integrasiya əsri də adlandırılır. Elm və təhsildə, iqtisadi və siyasi sahələrdə – bir sözlə, hər yerdə integrasiya anlayışı ilə tez-tez rastlaşırıq. Integrasiyasız həyatı təsəvvür etmək, cəmiyyətin həyatını inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. Integrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aiddir. Bu anlayışın mahiyyətinə varmaq üçün ilk növbədə onun mənasını bilmək lazımdır. “İntegrasiya” latın dilində “integer” “bərpa”, “tamamlanan” sözündən olub, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir.

● İlkən araşdırmalar onu göstərir ki, integrasiya termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə edil-sə də, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gün-dən mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə integrasiya bütövləşmə-lərin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

○ Sizcə, cəmiyyətin inkişafında integrasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Əvvəllər insanlar kollektiv şəkildə yaşamış, qəbilə və tayfa halında fəaliyyət göstərmiş, inkişaf etmiş və daha yaxşı yaşamaq üçün sə-mərəli yollar axtarmışlar. Həyatını dəyişməyə və yaxşılaşdırmağa ça-lışan insan yeni inkişaf yolları ax-tarmağa başlamış, əmək nəticə-sində yeni kəşflər etməklə elmi yeniliklərin əsasını qoymuşdur.

İntegrasiya cəmiyyətin, eləcə də dövlətin daxili və xarici siyasətinə təsir edən əsas amildir. Dünyanı əhatə edən integrasiya onlar ara-sında əlaqə və əməkdaşlığa şərait yaratmışdır. Müasir dünyada ge-dən integrasiya proseslərini bir çox tədqiqatçılar tək-cə zamanın tələbi deyil, həm də tarixin yenidən kəşf olunmuş qanunu adlandırırlar.

○ Tarix dərslərindən öyrən-diyiniz mədəniyyətlərarası əlaqəyə dair faktları sadə-layın. Bu əlaqəni cəmiyyətin inkişafına təkan verən amil kimi əsaslandırın.

Bu gün həyatımızı internet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. İKT cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edən mühüm bir vasitədir. O, dövlət orqanları, iqtisadi, sosial sahələrlə yanaşı, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə, insanların gündəlik həyatına öz təsirini göstərir. Bir çox ölkələr İKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-nin geniş tətbiqi ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və bunun nəticəsində əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün şərait yaranır.

İKT-nin maddi rifaha hansı təsirləri vardır?

BMT-nin Nyu-Yorkdakı binası

Avropa, ABŞ, Yaponiya və dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində informasiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı əsasında əmək məhsuldarlığı artmış, nəticədə təhsil, məişət, səhiyyə, ticarət və istehsalda həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası onun inkişafını sürətləndirdi. Bu işə Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Şurası kimi təşkilatlara üzv olmasına şərait yaratdı. Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkəmiz Avropaya inteqrasiya yolu tutaraq Avropanın böyük dövlətlərindən olan Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya və digər ölkələrlə əlaqələrini genişləndirməyə başladı. Ölkəmiz ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər təşkilatlarla yanaşı, təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində ən nüfuzlu təşkilat olan NATO ilə əməkdaşlıq etməyə başladı.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın əhəmiyyəti nədir?

Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsi ərazilərimizin böyük bir qisminin itirilməsinə səbəb oldu. Belə bir vaxtda işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonların tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını, yüz minlərlə soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi faktlarını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq ölkə başçısının üzərinə düşən mühüm vəzifə idi. Bu

vəzifəni Heydər Əliyev yerinə yetirdi. Onun qısa zaman ərzində dünyanın bir çox dövlət və hökumət başçıları ilə keçirdiyi görüşlər beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı sülhsevər ölkə kimi tanıtdı.

Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında tərəfdaşlığın əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri cənab Heydər Əliyevin 4 may 1994-cü il tarixində "Sülh naminə Tərəfdaşlıq" proqramının Çərçivə Sənədinin imzalanması ilə başlandı.

● Azərbaycan Respublikası siyasi integrasiyanı inkişaf etdirirmi? Bu integrasiyaya aid digər faktları sadalayın.

Avropaya integrasiya, beynəlxalq təşkilatlara üzvolma, dünyada mövcud olan təhlükələrə qarşı birgə fəaliyyət, bir çox layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində əldə edilən uğurlar onu göstərir ki, Azərbaycan və Qərb dövlətləri arasında iqtisadi-siyasi integrasiya davam etməkdədir.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində UNESCO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan təhsilinin inkişafına səbəb oldu. Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla: Avropa Birliyi, Avropa Şurası, o cümlədən Avropa Şurası Parlament Assambleyası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) ilə sıx əməkdaşlıq edir.

● Azərbaycanın dünya ölkələrinə integrasiyasını cəmiyyətin inkişafına təsiri kimi dəyərləndirin.

XX əsrin son on illiyindən başlayaraq integrasiya, İKT-nin tətbiqi cəmiyyətin inkişafına təsir edən ən vacib amillərdən birinə çevrildi.

Gördüyünüz kimi, cəmiyyətin inkişafında integrasiyanın rolu əvəzsizdir. Sahələrarası əlaqələr, münasibətlər cəmiyyətin inkişafına təkan verir, yeni kəşflərin yaranmasına şərait yaradır.

● Cəmiyyətin inkişafında beynəlxalq təşkilatların rolunu izah edin.

● İqtisadi əlaqələr inkişafa yol açır fikrini əsaslandırın.

● Mədəniyyətlərarası integrasiyaya aid nümunələr göstərin.

● Sahələrarası integrasiyanın cəmiyyətin inkişafına təsirini şərh edin.

● İKT-ni integrasiya imkanlarına yol açan və cəmiyyətin həyatına təsir edən vasitə kimi əsaslandırın.

● İnsanlar seçdikləri bu cür şəxslərə öz həyatlarını etibar edir və onların göstərişlərinə də tabe olurdular. Tədricən həyat tərzindən aslı olaraq hamı üçün ortaq olan adətlər, ənənələr və qaydalar da meydana gəldi. Sonralar bu adətlər, qaydalar qanunlara çevrilməyə başladı. Bu isə artıq qanuna əsaslanan idarəçiliyin və gələcək dövlətin ilk əlamətləri idi. E.ə. IV–III minilliklərdə Şərqdə ilk dövlətlər meydana gəldi. Artıq bu dövlətlərin paytaxtları, sərhədləri, əraziləri, öz pulu, ordusu və hökmdarları var idi. Bütün bunlar müəyyən istisnalarla indi də dövlətin əsas əlamətləri hesab olunur.

Dövlət onu idarə edən qüvvənin – hakimiyyətin meydana gəlməsini zəruri edirdi. Artıq qanunlar da yazıya alınmağa başladı. Bu qanunlar çox zaman hakimiyyəti və hakim qüvvələri müdafiə edir, müəyyən zümrənin maraqlarına xidmət edirdi. Keçmiş tayfa başçıları öz hakimiyyətlərini irsən ötürərək hökmdarlara – şahlara, krallara çevrildilər. Bu isə artıq dövlət idarəetməsinin ilk formasının – monarxiyanın meydana gəlməsi demək idi.

Əsrlər ötdükcə monarxların özbaşınalıqlarından əziyyət çəkən və hüquqları pozulan sadə insanlar mübarizəyə qalxaraq tədricən hakimiyyətdə təmsil olunma imkanları əldə etdilər. Respublikalar meydana gəldi.

DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ

yoxsa Dövlət və hakimiyyət?

Bəşər nəsli ta qədimdən indiyədək keçdiyi yolda daima idarəçiliyə ehtiyac hiss etmişdir. Siz artıq bilərsiniz ki, qədim insanlar qida əldə etmək və təhlükələrdən qorunmaq üçün kollektivlərdə birləşirdilər. Hələ vəhşi təbiətdən tam ayrılmayan insanlar çətin həyat şərtləri daxilində sağ qalmaq, yaşamaq uğrunda mübarizədə birləşməyə məcbur idilər. Zaman keçdikcə bu birliklər qəbilələrə, tayfalarə çevrildi. Hər qəbilə və tayfanın isə öz başçısı olurdu. İlk vaxtlar başçılar qəbilə və ya tayfa üzvləri tərəfindən seçilirdi. Yalnız xüsusi bacarıqları – gücü, cəsarəti, qətiyyəti, çətin şəraitdə düzgün qərar vermə qabiliyyəti olan şəxslər başçı ola bilirdilər.

DÖVLƏTİN İDARƏ ÜSULUNA GÖRƏ İKİ FORMASI VAR:

MONARXİYA

RESPUBLİKA

Monarxiya mütləq (qeyri-məhdud) və məhdud (konstitusiyalı) ola bilər. Monarxiyanın bir növü də teokratik monarxiyadır. Respublika isə parlamentli və prezidentli respublika ola bilər. Həmçinin müasir dövrdə teokratik respublikalar da mövcuddur (İran İslam Respublikası, Pakistan İslam Respublikası)

Malik olduğunuz informasiyalar və biliklər əsasında monarxiya və respublika idarə formalarını müqayisə edin, əlamətlərinə əsasən hansı idarə üsulunun daha əlverişli olduğunu göstərin.

Aristotel

e.ə. 384–322

Dövlət insanları bəşəriyyətə bir alətdir. Dövlətdən kənarda insan təcavüzkar və təhlükəlidir.

Düşünün, sizcə, nə üçün Aristotel dövlətdə yaşamayan insanı məhz bu cür qiymətləndirir? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Demokrit

e.ə. 460–370

Dövlətin vəzifəsi hamının rifahını və ölkədə ədaləti təmin etməkdir. Yaxşı idarə olunan dövlət çox böyük dayaqdır. Onun içində hər şey var. Dövlət qorunub saxlananda hər şey tam halındadır, dövlət dağılsa, onunla birlikdə hər şey məhv olar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanaraq Demokritin dövlət haqqında söylədiyi fikirlərin müasir qanunvericilikdə necə əks olunduğunu müəyyənləşdirin.

Nəsirəddin Tusi

1201–1274

"Əxlaqi-nasiri" əsərindən: Dövlətlərin bünövrəsi qarşılıqlı kömək və əmək əsasında birləşən, beləliklə, bir bədənə üzvləri yerində olan insanların ittifaqı zəminində yaradılmışdır. Bu ittifaq ədalətli olsa, dövlət haqq, ədalətli olmasa, döv-

+

lət nəhaq yaradılmışdır. Dövlətlərin bünövrəsinin "ittifaq" olmasının səbəbi odur ki, hər adamın gücü təklikdə az olar, hamısı ittifaq bağlayıb çoxaldıqca qüvvətləri artar. Bu ittifaqın tərkibi və quruluşu bir bədənə oxşadığından dünyada bunları özünə tabe edə bilmiş adamın qüdrəti də bu qədər olar". (262)

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusinin dövlət haqqındakı fikirlərinə münasibət bildirin. Sizcə, o, dövlətin gücünü nədə görürdü?

İlk respublika e.ə.509-cu ildə Romada yaranıb. Lakin bu respublika quldarların və azad adamların respublikası idi. Burada qulların heç bir hüququ yox idi. Sonrakı dövrlərdə Qərbi Avropada hamının bərabər hüquqları olan respublikalar meydana gəldi, demokratiyanın əsas şərti olan hakimiyyət bölgüsü prinsipi qanunla təsbit edildi.

Müsəlman Şərqi ilk respublikasını – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini 1918-ci il mayın 28-də xalqımız yaratmışdır. 1991-ci il 18 oktyabr tarixi isə Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə əlamətdardır. Müasir Azərbaycan Respublikası özünü AXC-nin varisi elan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına görə Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Respublika quruluşlu dövlətlərdə hakimiyyətin mənbəyi xalqdır. Bu demokratiyanın əsas prinsipidir. Xalqın səsverməsi yolu ilə hakimiyyətin qolları olan **Qanunverici**, **İcraedici** və **Məhkəmə** hakimiyyəti formalaşır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

Qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir.

İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məsubdur.

Məhkəmə hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına əsasən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

Con Lokk

1632 – 1704

Harada qanun yoxdursa, orada azadlıq da yoxdur.

● QANUNVERİCİ HAKİMİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasında Qanunverici hakimiyyəti Milli Məclis təmsil edir. Milli Məclis xalq tərəfindən səsvermə yolu ilə formalaşdırılır. Qanunları Qanunverici hakimiyyət orqanına ümumxalq səsverməsi ilə seçilən millət vəkilləri – deputatlar hazırlayır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə 18 yaşına çatmış hər bir Azərbaycan vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçə və seçilə bilər. Deputatlar cəmiyyətimizin və dövlətimizin inkişafı üçün qanunlar hazırlayır və səs çoxluğu ilə qəbul edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi

Milli Məclis 5 il müddətinə seçilir və 125 deputatdan ibarət təkpəlatlı parlamentdir. Milli Məclisin sədri parlamentin ilk iclasında deputatlar tərəfindən seçilir. Milli Məclis öz səlahiyyəti çərçivəsində qanun və qərarlar qəbul edir, həmçinin dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. Qanunlar Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanuna – Konstitusiyasına uyğun olaraq hazırlanır və qəbul edilir. Bu qanunlarda icra hakimiyyəti və məhkəmə orqanlarına konkret tapşırıqlar nəzərdə tutula bilməz. Milli Məclis Azərbaycan

Respublikası prezidentinin təqdimatı ilə Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apelyasiya Məhkəməsinin hakimlərini vəzifəyə təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin, Baş nazirinin və digər vəzifəli şəxslərin bağladığı beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası da Milli Məclisin səlahiyyətindədir.

○ "Mən deputat olsaydım" mövzusunda esse hazırlayın.

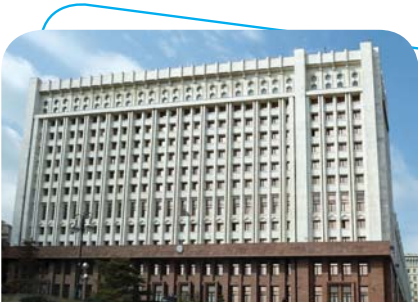
● İCRA HAKİMİYYƏT

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyətini prezident təmsil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə prezidentliyə namizədlərə aşağıdakı tələblər qoyulur:

- son 10 ili Respublika ərazisində yaşamalı;
- seçki hüququna malik olmalı;
- ağır cinayətlərə görə məhkum olmamalı;
- başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalı;
- ali təhsilli;
- ikili vətəndaşlığı olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi, və gizli səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir. Prezident öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə Prezident Administrasiyasını təşkil edir, Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti ali icra orqanı olub prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər həmişinin, parlamentə də hesabatlar verir. Şəhər, rayon icra hakimiyyətləri də prezidentə tabe olmaqla, yerlərdə icraedici hakimiyyəti həyata keçirir. İcra başçılarını vəzifəyə prezident təyin və azad edir. Azərbaycan dövləti prezidentli Respublika olduğundan konstitusiyamızda prezidentə geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Belə idarə üsulunun üstünlüyü ondadır ki, parlamentli idarə üsulundan fərqli olaraq ölkədə siyasi böhranların baş verməsinə imkan vermir.

Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasını binası

2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına vitse-prezident vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında maddə əlavə edilmişdir. Hazırda ölkənin birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevadır.

- Sizcə, prezidentliyə namizədlərə son 10 ili Respublikamızın ərazisində yaşaması tələbi qoyulması nə ilə bağlıdır?

● MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirir.

Konstitusiya Məhkəməsi

Ali məhkəmə

Apellyasiya məhkəməsi

Ümumi məhkəmələr

İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr

Məhkəmələrə hakimlər başçılıq edir. Seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər.

"Hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər, vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər".

AR Konstitusiyası

Sizcə, hakimlərə üçün müəyyən edilmiş bu tələblər nədən irəli gəlir?

Konstitusiya məhkəməsi Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun gəlməsinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya məhkəməsi

Əgər dövlət bir ailəyə bənzətsək, Konstitusiya məhkəməsinin rolunu hansı ailə üzvünə aid edərdiniz? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Parlamentli və Prezident idarə üsullu respublikalar haqqında məlumat toplayın, müqayisələr aparın, gəldiyiniz nəticələr əsasında cədvəl tərtib edin.

● Qədim yunan və roma filosofları insan hüquqlarını, insanın şəxsi həyatını ictimai mənafeədən və dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutmuşlar. Onların ideyalarına görə insan və cəmiyyətin maraqlarının qarşılaşmasında aparıcı rolunu insan hüquqları təşkil etməli idi. Lakin uzun müddət cəmiyyətin maraqları, insanın fərdi maraqlarından tam öndə olmuşdur. Zaman keçdikcə insan hüquqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətin maraqlarına zidd olduğu dərk olunmağa başlandı. İnsan hüquqlarının tanınması isə cəmiyyətin tərəqqisində mühüm nailiyyətə çevrildi.

Hazırda insan hüquqları üzrə normalar beynəlxalq hüquqa daxil edilmiş, onlara hörmət edilməsi isə beynəlxalq ictimaiyyətin vəzifəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə insan hüquqları beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir. Onlara əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz təsdiqini tapmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları və onlara hörmət edilməsi özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Buna görə də 1948-ci il, 10 dekabr tarixində BMT Baş Assambleyası Ümumdünya insan hüquqları Bə-

İNSAN HÜQUQLARI

Femida heykəli

İnsan hüquqlarının tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Başər cəmiyyəti müxtəlif dövrlərdən keçdikcə insanların istər cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara sahib olması ideyası formalaşmış və tədricən inkişaf etmişdir.

yannaməsi adlı xüsusi qətnamə qəbul etdi. Qətnamə 30 maddədən ibarət olub insanların siyasi hüquqları ilə yanaşı, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını da özündə cəmləşdirir. Bəyannamə insan hüquqlarının qorunmasında və beynəlxalq hüququn inkişafında mühüm rol oynadı.

- Sizcə, nə üçün bu qətnamə məhz İkinci Dünya müharibəsindən sonra qəbul edildi? Müharibələrin insanların siyasi, mədəni və iqtisadi hüquqlarına təsiri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparın, nəticələrinizi qruplaşdıraraq cədvəl tərtib edin.

İnsan hüquq və azadlıqları sonralar da beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. 1966-cı ildə *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt imzalandı*. Bu Paktlarda nəzərdə tutulan əsas öhdəlik budur ki, bunu imzalayan dövlət öz ərazisi çərçivəsində olan hər bir şəxsin hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı və bu hüquqları təmin etməlidir.

BMT tərəfindən 1989-cu il 20 noyabr tarixində Uşaq hüquqları konvensiyası da qəbul edilmişdir.

Uşaq hüquqları Konvensiyası dünyanın hər bir yerində yaşayan uşaqlara konvensiya ilə müəyyən edilmiş hüquqları təmin edir. Konvensiya uşaqların yaşaması və inkişafı üçün zəruri olan minimum standartları müəyyən edir. Konvensiyanın ratifikasiya etmiş bütün dövlətlər bu öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. Onlar daim xüsusi təşkil edilmiş Uşaq Hüquqları Komitəsinə hesabat və həyata keçirdikləri bütün işlər haqqında məlumat verirlər. Uşaq hüquqlarına dair bütün məsələləri bu sənəddə cəmləşdirib.

Xəstəxana binası

- Bu sizin hansı hüququnuzun təmin edildiyini göstərir?

Məktəb binası

- Şəkilə göstərilən bina sizin hansı hüquqlarınızı əks etdirir?

Konvensiya uşaqların iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi hüquqlara malik olmasını vurğulayır.

UŞAQ HÜQUQLARI KONVENSIYASI 54 MADDƏDƏN İBARƏTDİR

Onların hər biri ayrı-ayrı hüquqlar haqda məlumat verir. Bütün hüquqlar 4 geniş kateqoriyaya bölünür:

İnkişaf hüquqları – bu hüquqlar uşaqların öz potensiallarının tam inkişafına olan ehtiyaclarını təmin edir. Bura, məsələn, təhsil almaq, oynamaq və istirahət etmək, mədəni tədbirlərə cəlb edilmə və iştirak etmək, məlumat əldə etmək, azad fikir və din hüquqları aiddir.

Müdafiə hüquqları – bu hüquqlar uşaqları müxtəlif növ zorakılıq və istismardan qoruyur. Bu hüquqlar, məsələn, qaçqın uşaqlara qayğının göstərilməsi, zorakılıq, cəzalandırma, hərbi münacişələrə cəlb edilmə, uşaq əməyinin istismarı, narkotik maddələrin istifadəsi məsələlərini əhatə edir.

İştirak hüquqları – bu hüquqlar uşaqlara yaşadıkları cəmiyyətdə fəal iştirak etməyə imkan yaradır. Bunlar azad fikir söyləmək, onların həyatlarına təsir göstərən hallarda öz sözlərini demək, birləşmək və assosiasiyalar əmələ gətirməkdir. Uşaqların bacarıqları inkişaf edərkən onların cəmiyyətdə fəal iştirakı və bunun üçün imkanları daha da artır.

Yaşamaq hüquqları – bunlara uşaqların yaşamaq və bunun üçün lazımı tələbatları təmin etmək hüquqları aiddir; həmçinin adekvat yaşayış standartları, qida və tibbi xidmətə malik olmaq kimi hüquqlar da bura aiddir.

- Uşaq hüquqları ilə bağlı verilən kateqoriyaları müzakirə edin. Sizcə hansı hüquqlardan daha çox və ya hansı hüquqlardan daha az istifadə edirsiniz?

I. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.[2]
II. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

AR Konstitusiyası, 12-ci maddə

- Dövlətin ali məqsədini şərh edin, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq normalara necə uyğunlaşdırıldığını aydınlaşdırın.

Bütün insanlar bərabər hüquqlu yaradılıblar və Allah tərəfindən müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş olunmuşdur ki, bunların sırasına yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtliyə can atmaq daxildir..

ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi

Müasir insan hüquqları insanların üç əsas təbii hüququnu fərqləndirir: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və mülkiyyət hüququ. Bu hüquqlar istər insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilə və sazişlərdə, istərsə də dövlətlərin Konstitusiyalarında öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında İkinci bölmə əsas insan hüquqlarını, azadlıqlarını və vəzifələrini özündə cəmləşdirir.

I. İnsan layəqəti qorunur və ona hörmət edilir.

II. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

III. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir.

Maddə 24

Bu maddənin III bölməsi ilə bağlı müzakirələr edin, ətrafınızda baş verən real hadisələrlə müqayisələr aparın.

Ölkəmizdə insan hüquqları ilə bağlı çoxlu sayda qanunlar qəbul olunmuşdur. Bu qanunlar Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına geniş hüquqlar verir. Konstitusiyamızda və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması səlahiyyətli dövlət qurumlarının əsas vəzifələrindən biridir. 2001-ci il dekabrın 28-də Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman)

təsisatının yaradılması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) vəzifəsi yaradılmışdır. Ombudsmanın əsas vəzifəsi özlərini dövlət

Şəklə diqqət edin. Bu sizin hansı hüquqlarınızı əks etdirir?

idarələrinin ədalətsiz hərəkətləri və qərarlarının qurbanları sayan vətəndaşların hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Buna uyğun olaraq Ombudsman zərərçəkən şəxslə dövlət strukturları arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının səmərəliliyini artırmaq üçün Milli Fəaliyyət Proqramı da təsdiq edilmişdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASINDAN İNSAN HÜQUQLARI İLƏ BAĞLI SEÇMƏ MADDƏLƏR

Maddə 25. BƏRABƏRLİK HÜQUQU

- I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.*
- II. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.*
- III. Dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.*

Maddə 27. YAŞAMAQ HÜQUQU

- I. Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır.*

Maddə 29. MÜLKİYYƏT HÜQUQU

- I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.*
- II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.*

Maddə 37. İSTİRAHƏT HÜQUQU

- I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır.*
- II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.*

Maddə 39. SAĞLAM ƏTRAF MÜHİTDƏ YAŞAMAQ HÜQUQU

- I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.*
- III. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz.*

"İnsan hüquqları qorunur" başlığı altında təqdimat hazırlayın.

Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının qoruyucusudur fikrini əsaslandırın.

İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI

Siz XXI əsrin başlanğıcında yaşayırsınız. Müasir dövrdə bəşəriyyət bir sıra problemlərlə üz-üzə dayanıb: sülhün və dayanıqlı inkişafın saxlanılması, sağlam ətraf mühitin qorunması, aclıq, cinayət, narkomaniya, terror və nüvə təhlükəsi və s. Bütün bunlar insanların, xalqların, bütövlükdə isə bəşəriyyətin hüquqlarının pozulmasının əsas səbəbləri hesab olunur. Buraya irqi, dini və cinsi ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən qeyri-demokratik rejimləri də əlavə etsək, insan hüquqlarının pozulma səbəblərinin geniş mənzərəsi gözlərimiz qarşısında canlanır.

○ Siz artıq keçdiyiniz müxtəlif fənlər vasitəsilə bəşəriyyətin qarşılaşdığı ekoloji problemlərlə tanış olmusunuz. Düşünün, sizcə, bu problemlər insanların hansı hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilər?

İnsan hüquqlarının qorunması, pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpa edilməsi demokratik dövlətlərin, müvafiq beynəlxalq qurumların diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikasında da bu hüquqların qorunması üçün geniş qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər kəs doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz, ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malikdir. Bu hüquq və azadlıqların təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyamız hər

kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqları ilə azadlıqlarını müdafiə etmək hüququnu da təsbit edir. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Ölkəmiz tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti ilə dünyada nümunəvi dövlətlər sırasındadır. Azərbaycanda müxtəlif dinlərə və dillərə malik çoxsaylı xalqlar yaşayır. Onlara öz dini ayinlərini sərbəst şəkildə icra etmək, öz dillərində təhsil almaları üçün dövlət tərəfindən hər cür şərait yaradılıb.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

"Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə Azərbaycan dözümlülük, tolerantlıq məkanı olmuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycan öz siyasətini bu möhkəm təməl üzərində qurur".

Prezident İlham Əliyevin III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda çıxışından

Siz artıq bilirsiniz ki, insan hüquqlarının formalaşması, onların qanunlarda öz əksini tapması uzun tarixi bir dövrdən keçmişdir. İnsanların sosial mənsəyinə görə, irqinə və dərisinin rənginə, cinsinə, milli və dini mənsubiyyətinə görə bərabərhüquqlu hesab olunmadıqları barədə tarixdə kifayət qədər faktlar öyrənmisiniz.

Q Burada hansı insan hüququ pozulub?

Q Tarix fənnindən öyrəndikləriniz xatırlayın. Bu hadisə ilə orta əsrlər Fransasında hansı insan hüquqları kobud şəkildə pozulurdu?

Köləliyin tarixi qədimdir. Tarixi mənbələrdən əldə olunan məlumatları nəzərdən keçirsək, görərik ki, insanlar təbəqələrə bölünmüş, güclülər zəifləri əzməmiş, borc müqabilində və ya hər hansı bir səbəbə görə insanlar kölə olmağa məcbur edilmişdir. Tarixən qul kimi məhkum edilmiş insanlara “danışan alət”, “gözünü yuxarı qaldırmayanlar” və s. bu kimi adlar verərək istismar etmişlər. Qədim Misirdə hətta qulları firon ölərkən onunla bərabər basdırırdılar. Onların inanclarına görə, firon axirətdə öz həyatına davam edərkən ona qullar lazım olacaqdır. Mesopotamiyada qulları “gözünü yuxarı qaldırmayanlar” adlandırırdılar.

 Müasir dövrdə insan istismarının hansı nümunələrini göstərə bilərsiniz?

Orta əsrlər dövründə və yeni dövrdə də insan hüquqlarının pozulmasına xeyli misallar gətirmək mümkündür. Buna nümunə kimi bəzi Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətini, müstəmləkələr uğrunda mübarizələri, həmçinin müharibələri də göstərmək olar.

İnsan hüquqları daha çox müharibələr zamanı pozulur. XX əsrdə baş verən iki böyük dünya müharibəsi böyük tələfatlar, kütləvi qırğınlar və dağıntılarla yadda qalmışdır.

Birinci Dünya müharibəsi (28 iyul 1914 – 11 noyabr 1918) dövründə 10 milyona yaxın əsgər ölmüşdü. Minlərlə insan yurd-yuvasından didərgin düşmüş və rahat həyatından məhrum olmuşdu. 1939-cu ildə başlamış İkinci Dünya müharibəsi isə daha böyük tələfata, kütləvi qırğınlara yol açdı. ABŞ-ın Yaponiya şəhərləri olan Hirosima və Naqasakiyə atom bombası atması ilə tarixdə ilk dəfə nüvə silahından istifadə edildi. Bu müharibə milyonlarla Avropa yəhudisi üçün də əsl faciəyə çevrildi. Hitlerin

başçılıq etdiyi nasistlər öz irqi üstünlük nəzəriyyəsini reallaşdıraraq milyonlarla yəhudinin həyatına son qoydular.

İkinci Dünya müharibəsində 100 minlərlə soydaşımız alman faşizminə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmış, onların xeyli hissəsi öz həyatlarını qurban vermişdir.

Hal-hazırda da Azərbaycan Respublikası qonşu Ermənistan dövlətinin ərazi iddiaları səbəbindən istəmədiyi müharibəyə cəlb edilmiş, 1 milyondan artıq soydaşımız öz yurd-yuvalarından qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkünlərə

çevrilmişlər. Bu müharibənin gedişində XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımı baş vermişdir. Xocalının yüzrlərlə dinc sakini məhz azərbaycanlı və müsəlman olduqları üçün erməni millətçiləri tərəfindən xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla qətlə yetirilmişlər. Ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı insan hüquqlarının pozulmasının ən bariz nümunəsidir.

Faşist hərbi düşərgələri

*Bakıda Xocalı faciəsinə ucaldılmış
"Ana harayı" soyqırımı abidəsi*

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində kənd təsərrüfatının yararlı torpaq sahələri işğal altında qalmış, yaşayış məntəqələri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri və s. dağıdılmışdır. Münaqişə ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların heç biri indiyə qədər icra olunmamışdır.

- ❶ Müharibələrin insanların hansı hüquq və azadlıqlarını pozulmasını müəyyənləşdirin və bunlarla bağlı təqdimat hazırlayın.
- ❷ Xocalı faciəsini insan hüquqlarının pozulması faktı kimi dəyərləndirərək təqdimat hazırlayın.
- ❸ İnsan hüquqlarının pozulmasını faktlara əsasən şərh edin.
- ❹ Oxuduğunuz əsərlərdən, yaxud baxdığınız filmlərdən insan hüquqlarının pozulmasına dair nümunələr göstərin.

İQTİSADİYYAT

Bəzən ailəyə kiçik dövlət də deyirlər. Dövlətin yaşaması və güclənməsi üçün onun gəlir mənbələri olmalıdır. Ailədə də belədir, dövlət kimi onun da gəlirləri və xərcləri vardır. Gəlirlər və xərclər, başqa sözlə, pul maliyyənin əsasını təşkil edir. Elə maliyyə sözü də ərəbcədən dilimizə keçmiş, mənası "məhsulun, sərvətin dəyəri", yəni pul deməkdir.

● MALİYYƏ

● Siz ailələrdə böyüyüb boya-başa çatırsınız. Ona görə də öz gəlirlərinizi və xərclərinizi idarə etməyi öyrənməyiniz olduqca vacibdir.

○ Necə fikirləşirsiniz, siz öz pulunuzu düzgün mü xərcləyirsiniz?

Hər bir insanın cəmiyyətdə layiqli mövqe tutması üçün hədəfləri, məqsədləri olmalıdır. Məhz hədəfləriniz sizin gələcək maliyyə şərtlərini müəyyən edir. Pul isə bu hədəflərə çatmaq üçün vasitələrdən biridir. Başqa sözlə, pulun özü hədəf deyil, əgər bu belə olarsa, onda siz böyük məqsədlərinizdən uzaq düşə bilərsiniz,

çünki qazandığınız pulları hər an itirmə təhlükəsi də var. Amma hədəflərinizə doğru irəliləsəniz, arzuladığınız peşəyə və sənətə yiyələnsəniz, onda gələcək maliyyə vəziyyətinizi də qarant altına almış olursunuz.

Stiv Cobs, Apple şirkətinin qurucusu

Qəbiristanlıqdakı ən varlı adam olmaq mənim üçün heç nəyi ifadə etmir. Mənim üçün ən əhəmiyyətli gecə yatağıma uzananda "Bu gün mükəmməl iş gördüm" deyə bilməkdir.

Sizcə, Stiv Cobs bu fikirləri ilə nə demək istəyib?

Siz oxuyur, təhsil alırsınız, bunun üçün sizə dövlət və ailəniz lazımi şəraiti yaradır. Dövlət öz üzərinə düşəni edir: məktəblər tikdirir, sinif otaqlarını əyani vəsaitlərlə təmin edir, müəllimlər təyin edir, bir sözlə, sizin normal təhsil almağınız üçün hər cür şərait yaradır. Siz hər gün məktəbə gələrkən öz tələbatlarınız daxilində ailənizdən müəyyən məbləğdə pul da alırsınız. Bunun necə xərclənməsinə heç də adi məsələ kimi baxmamalısınız. Çünki gəlir və xərclərə düzgün münasibətinizlə artıq maliyyə verdişləri qazanmış olursunuz.

Cədvəli doldurun və öz maliyyə xərclərinizi müəyyən edin.

Tarix	Gəlirin mənbəyi və miqdarı	Mən nə aldım?	Neçəyə idi?	Bu, istək, yoxsa ehtiyac idi?
Cəmi				

Siz gündəlik həyatınızda belə hesablamalar etməklə böyük qənaətlər etmiş olarsınız. Beləliklə, maliyyə çətinliklərinin öhdəsindən gəlmə yolunu hələ məktəbli ikən kəşf edin.

N.Q.Menkyu, ABŞ iqtisadçısı, Harvard Universitetinin professoru

1058

Xərclər arzu olunanların əldə edilməsi üçün imtina edilənlərdən ibarətdir.

- Verilmiş fikri özünüz üçün aydınlaşdırın, xatırlayın, sizə vacib olan hansısa əşyanı almaq üçün nələrdən imtina etmisiniz.
- İsraf və qənaət anlayışlarını necə başa düşürsünüz?

Dövlət səviyyəsində isə maliyyə iqtisadiyyatın mühüm bir qolu sayılır. Maliyyə pul yığımı, pulun borc verilməsi, pulun xərclənməsi, büdcənin hazırlanması və s. prosesləri əhatə edir. Bu prosesdə pul kütləsinin daha çox cəmləşdiyi banklar mühüm rol oynayırlar.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri inflyasiya problemidir. Əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin artım sürətinə müvafiq olaraq, dövlət dövriyyəyə daha çox pul buraxdıqda inflyasiya baş verir. Pul qiymətdən düşür. Azərbaycan Respublikasında pul kütləsinə Mərkəzi bank nəzarət edir.

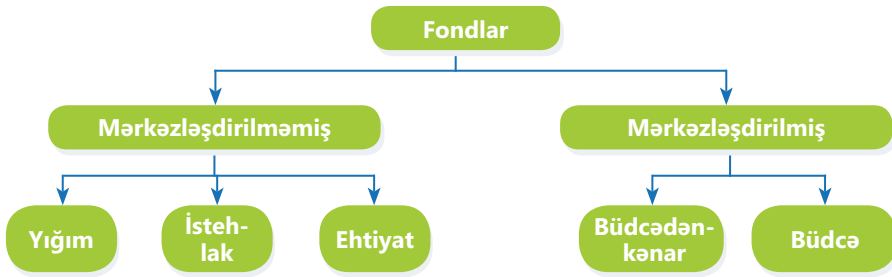
Azərbaycan Respublikasının
Mərkəzi Bankı

Dövlətin idarəçilik, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyaları vardır. Azərbaycan Respublikası maliyyə münasibətlərini tənzimləmək funksiyasını Maliyyə Nazirliyi vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət maliyyəsi müxtəlif pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə bağlı olan iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Bu pul vəsaitləri mərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş fondlara ayrılır. Mərkəzləşdirilməmiş pul fondları müəssisələrin fondlarıdır. Onlara

yığım fondu, istehlak və ehtiyat fondları daxildir. Yığım fondunun vəsaitləri kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə və s. xərclərə sərf edilir. İstehlak fondu zəruri və izafi məhsulun dəyəri hesabına formalaşır. Ehtiyat fondu məhsulun dəyəri hesabına təşkil olunur. Lazım olan ehtiyaclar həmin fondun vəsaiti hesabına ödənilir. Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondları dövlət səviyyəsində formalaşdırılır. Onlara müxtəlif hakimiyyət orqanlarının

büdcələri və büdcədən kənar fondlar daxildir. Gəlirlər bölgüsünün mürəkkəbliyi maliyyə ilə yanaşı, başqa iqtisadi kateqoriyaların da iştirakını zəruri edir. Məsələn, qiymət, əməkhaqqı, vergi, faiz və s.

Gördüyünüz kimi, həyatımızı maliyyəsiz təsəvvür etmək çətindir. Buna baxmayaraq, çalışın, lüzumsuz maliyyə xərclərinə yol verməyin.

● VERGİ

● Vergi anlayışının meydana gəlməsi dövlətlərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Alimlər belə hesab edirlər ki, ilk vergi yığımı qədim Misirdə tətbiq olunub. Tarixçilər hələ e.ə. 30-cu əsrdə Misir hökmdarlarının əhalidən vergi toplaması faktını təsdiq edirlər. Qədim dövrlərdə əhali, adətən, istehsal etdikləri məhsuldan dövlətə müəyyən miqdarda pay ayırırmışlar. Bu məhsullar hökmdar anbarlarına toplanır və çox vaxt ordunun ehtiyaclarına sərf edilir, həmçinin quraqlıqlar zamanı əhaliyə də paylanırdı. Azərbaycanda əhalidən ilk vergilərin Əhəmənilər dövründə, I Daranın hakimiyyəti zamanında toplanıldığı məlumdur. I Dara dövləti satraplıqlara – vilayətlərə bölmüş, vergilərin toplanılmasını da satraplıqların başçılarına tapşırırmışdı. Qədim dövrlərdən başlayaraq dövlət başçıları həmişə vergi toplanılmasına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Orta əsrlərdə vergi toplama mərasimi

● Tarix fənnindən keçdiyiniz mövzular əsasında “vergilərin tarixi” adlı təqdimat hazırlayın.

Orta əsrlərdə də vergilər hökmdarlar üçün dövlət xəzinəsini doldurmağın əsas mənbələrindən biri olmuşdur. Siz artıq “Azərbaycan tarixi” və “Ümumi tarix” dərsliklərindən bu haqda məlumatlara maliksiniz. Göründüyü kimi, vergilər və vergi sistemi uzun təkamül mərhələsi keçmişdir. Müasir dövrdə də vergilər dövlət büdcəsinin əsas gəlirlərindən birini təşkil edir. Lakin vergilərin təyinatı və funksiyaları müasir dövrdə xeyli dərəcədə dəyişmişdir.

Hələ XVIII əsrdə fransız maarifçisi Ş.Monteskyö dövləti vətəndaşların bağladığı müqavilə adlandırırdı. Vətəndaşlar dövlət qurarkən bir sıra hüquqlarından və gəlirlərindən könüllü surətdə imtina etməli idilər. Çünki dövlət onlara xarici müdaxilələrdən, daxili qarışıqlıqlardan və digər təhlükələrdən qorunma imkanı yaradırdı. Müasir vergilər və vergi sistemi də bu müddəə üzərində qurulmuşdur. Vətəndaşlar şüurlu surətdə gəlirlərinin bir hissəsini

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

dövlətə verir, dövlət isə vergilərdən gələn gəliri vətəndaşların və dövlətin müxtəlif problemlərinin həllinə xərcləyir. Beləliklə, vergilər dolayı yolla yenə də vətəndaşların özlərinin mənafeyinə və maraqlarına xidmət etmiş olur. Dövlət vergilərdən gələn gəlirlərin xeyli hissəsi vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsinə, təqaüdcülərə, əlillərə, təhsilə, səhiyyəyə, ordunun gücləndirilməsinə və digər sahələrə xərcləyir. Məhz

buna görə də vergi ödəyicisi olan hər bir vətəndaş bununla fəxr etməlidir. Çünki onlar vergi ödəməklə dövlətin güclənməsinə və beləliklə, öz yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə də xidmət göstərmiş olur. Azərbaycan Respublikasında vergi məsələlərinə Vergilər Nazirliyi nəzarət edir.

 Sizcə vergidən yayınmanın hansı mənfi fəsadları ola bilər?

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

Dövlət vergiləri

Muxtar Respublika vergiləri

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri)

- Dövlət vergiləri dedikdə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.
- Muxtar Respublika vergiləri dedikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.
- Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə Vergi Məcəlləsində və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyi

🗨️ “Vətənə sevgi, dövlətə vergi” adlı təqdimat hazırlayın.

Vergilərin ödənilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının konstitusiyaya öhdəliyidir. Azərbaycan Respublikasında vergilər pul vahidimiz olan manatla hesablanır və ödənilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi və s.

🗨️ “Vergi iqtisadiyyatın əsas sahəsidir” fikrini əsaslandırın.

● SIĞORTA

● Həyat bəzən bizi gözləmədiyimiz təhlükələrlə üz-üzə qoyur. Bu təhlükələr bizim sağlamlığımıza, malımıza, mülkümüzlə elə ziyan vurur ki, bəzən dəyən zərərləri aradan qaldırmaq çox çətin olur. Dost-tanışdan yardım istəmək isə problemin həll olunması üçün çıxış yolu deyil. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bizə hərtərəfli kömək lazımdır.

● Şəkillərdə gördüyünüz bu kimi hadisələrdən daha az ziyanla çıxmaq üçün bizə ən yaxşı köməkçi vasitə nə ola bilər?

İnsanlar həmişə həyatlarını təhlükəsiz keçirmək, gözlənilməz hadisələrin ziyanını mümkün qədər azaltmaq istəyi ilə yaşamışlar. Bundan çıxış yolları tapmaq üçün isə sığorta anlayışı həyatımıza daxil oldu.

● Sizcə, həyatın bu cür gözlənilməz sürprizlərini az zərərlə ötürdürmək üçün nə etmək olar? Bizim hansı çıxış yollarımız vardır? Belə bir öhdəliyi üzərinə götürən qurumun fəaliyyəti haqqında nələri bilirsiniz?

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan sığorta dəyən ziyanın aradan qaldırılması üçün məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesidir.

Hələ XIV əsrin əvvəllərində Almanyanın Brugge şəhərində əmlakın sığorta edilməsi üçün "Sığorta palatası" yaradılmışdı. İlk sığorta şirkəti isə 1424-cü ildə Genuya şəhərində təşkil edilmişdi.

Sığorta cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zamanətçisi kimi çıxış edir. Həmçinin gözlənilməz və fəvqəladə hadisələr əmlak mənafeələrinin qorunmasına, dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə təsir göstərir.

O nəinki sığorta hadisələri zamanı büdcəni dəyən zərərlərin ödənilməsindən azad edir, hətta uzunmüddətli investisiyaların mənbəyinə çevrilir.

Şəklə əsasən fikirlərinizi bildirin.

Sığorta münasibətləri icbari və könüllü formada həyata keçirilir. İcbari (yəni məcburi) sığorta dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında həyata keçirilməklə cəmiyyətin maraqlarının

təmin edilməsi üçündür. Sığortanın icbari forması sığortaçıını müdafiə edir. Ona görə də sosial sığorta, hərbi xidmətçilərin sığortası və digər bir neçə sığorta forması bizim ölkədə icbari sığortadır. Hər bir ölkədə icbari sığorta obyektləri müxtəlifdir. İcbari sığortada obyektlərin siyahısı, sığorta ödənişlərinin aparılması dövrü, sığorta edənle sığorta olunanın əsas hüquq və vəzifələri və s. nəzərdə tutulur. İcbari sığorta, bir qayda olaraq, dövlət sığorta orqanlarına tapşırılır. Bunun üçün sığorta orqanları hər il bütün ölkə üzrə sığortalanmış obyektlərin qeydiyyatını aparır, sığorta ödənişlərinin hesablanması və müəyyən olunmuş müddətə yığılmasını həyata keçirir.

İcbari sığortadan fərqli olaraq, sığortanın könüllü formasında sığortaçılarla sığorta olunanlar arasında müqavilə könüllü olaraq bağlanılır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, könüllü sığortanın hər bir növü üzrə qaydalar müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq, könüllü sığorta müqaviləsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş sığorta müddəti üçün bağlanılır. Könüllü sığorta könüllü əsaslarla fəaliyyət göstərir. Qanun könüllü sığortaya aid olan bütün obyektləri müəyyənləşdirir. Konkret şərait sığorta qaydaları vasitəsilə tənzimlənir.

Sığorta şərtlərinə uyğun olaraq, sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün bəzi məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, könüllü sığorta həmişə sığorta müddəti ilə məhdudlaşdırılır. Müqavilədə müddətin başlama və sona çatma vaxtı xüsusi olaraq müəyyənləşdirilir. Könüllü sığortada fasiləsizlik yalnız müddət bitməmişdən qabaq təkrar müqavilənin bağlanması yolu ilə müəyyən edilir.

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən sığorta iki əsas sahədən – *həyat və qeyri-həyat sığortası* sahələrindən ibarətdir. Sığortaçılar bu sahələrdən biri və ya hər ikisi üzrə fəaliyyət göstərə bilirlər.

Həyat sığortası sığortalanan şəxsin sağlamlığının, iş qabiliyyətinin qocalığa, yaxud əlilliyə görə tamamilə və ya qismən itirilməsi halları üçün apa-

rılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə və ya *sığorta hadisəsi* baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortaçıya və ya onun varisinə ödənilir. Həyat sığortası müqavilələri uzun müddətə bağlanılır. Qeyri-həyat sığortası sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığortaçıya vurulan zərər ödənilməklə onun məsuliyyəti, əmlakı və əmlak mənafeələri ilə bağlı risklərin sığortasıdır.

Milli Məclisin 25 iyun 1999-cu il qərarı ilə respublikamızda ilk dəfə “Sığorta haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ölkəmizdə sığorta işi hüquqi bazaya malik olmuş, milli sığorta bazarının yaranmasına şərait yaradılmışdır.

- Pulun tarixi haqqında təqdimat hazırlayın.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vergilərin ödənilməsinin vacib olmasını əsaslandırın.
- Sizcə, qəbul edilmiş “Sığorta haqqında” qanunun əhəmiyyəti nədir?
- Hansı sığorta şirkətini tanıyırsınız? Tanıdığınız sığorta şirkəti haqqında təqdimat hazırlayın.
- Sığortalar haqqında məlumat yazmaqla cədvəli tamamlayın.

Tibbi sığorta	
Həyat sığortası	
Əmlakın yanğından və riskdən sığortası	
Bədbəxt hadisələrdən sığorta	

- Genuya şəhərində yaradılmış ilk sığorta şirkəti haqqında məlumat toplayın.

BÖLMƏ

~~LAYİHƏ~~
MƏNİM MƏNƏVİ
DÜNYAM

MÜNASİBƏTİ NECƏ QURURUQ

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Bunların içərisində sual-cavab və mülahizələr xüsusi yer tutur.

- Bəs insanlar nəyin naminə ünsiyyət yaradırlar?
- İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər hansılardır?

● Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. İnsanlararası münasibətlər ünsiyyət prosesində yaranmaqla yanaşı, məhz bu prosesdə də formalaşır.

Psixoloqlar qarşılıqlı münasibətləri *formal* və *qeyri-formal* olmaqla 2 yerə bölürlər.

Formal ünsiyyət müəyyən rəsmi qaydalarla məhdudlaşır. "Müəllim–müəllim", "direktor–müəllim", "baş həkim–tibb bacısı", "şöbə müdiri–elmi işçi" və s. arasındakı münasibətlər formal xarakter daşıyır. Qeyri-formal münasibətlər rəsmi qaydalarla məhdudlaşmır. Bu cür münasibətlər dostlar, yoldaşlar, qohumlar, valideynlər və s. arasındakı münasibətlərdir. Lakin bununla belə, istənilən müəssisədə formal münasibətlər qeyri-formal münasibətlərə keçə bilər. Çox vaxt bu cür münasibətlər *simpatiya** üzərində qurulur.

- Sınıfda ən çox kimlərlə ünsiyyət qurursunuz? Buna səbəb nədir? Ünsiyyət qurduğunuz şəxslərlə ümumi cəhətlərinizi nədə görürsünüz?

* *Simpatiya* – bir adama və ya bir şeyə qarşı rəğbət, meyil və cazibə.

İnsanların tələbatları, fəaliyyət növləri, maraqları, istəkləri, sosial yönümləri, potensial imkanları, dünyaya baxışları, əqidələri, əməksevərliyi, ünsiyyət mədəniyyəti və s. onları bir-birinə yaxınlaşdırır.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, bəzən temperament tipləri və xarakterləri müxtəlif olan uşaqlar daha yaxşı münasibət qura bilirlər.

Psixoloqların fikrincə, 4 temperament tipi var: sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melanxolik. Bu temperament tiplərini qrup daxilində araşdıraraq yoldaşlarınızın temperament tipini müəyyənləşdirin və aşağıdakı sualı cavablandırın:

- ❏ Hansı temperament tiplərinə aid olan uşaqlar bir-biri ilə daha yaxşı ünsiyyət qururlar? Fikirlərinizi qruplarda müzakirə edib əsaslandırın.

Sanqvinik

Bu tipə aid insanlar zırk və diribaş olurlar. Tələskəndirlər. Oturaq işi sevmədiklərindən daim hərəkətdədirlər. Ətrafda baş verənlər onların diqqətindən kənarda qalmır. Hər şeyə maraq göstərirlər və onların maraq obyektləri tez-tez dəyişir. Böyük həvəslə başladıkları işi asanlıqla yarımçıq qoya bilirlər. İstənilən şəraitə, vəziyyətə tez uyğunlaşa bilirlər. Son dərəcə emosionaldır. Onlar tez sevinib, tez də kədərlənirlər. Bu tip insanlar təsir altına tez düşürlər.

Xolerik

Bu tipə aid insanlar son dərəcə coşqun və kəmhövsələdirlər. İstənilən məsələyə dərhal reaksiya verirlər. Bu xasiyyətlərinə görə ətrafdakılarla yola getmir, tez-tez münaqişəyə girirlər. Adətən, səbirsiz, tündməcaz insanlardır. İnadkardırlar. Sanqvinikdən fərqli olaraq, maraqları sabit və davamlıdır, başladıkları işi sona çatdırırlar. İstənilən problemlə üzləşdikdə özlərini itirmir, asanlıqla vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Bu tipə aid olan insanlar sadıqdırlar, yaxınlarına son dərəcə bağlı olduqlarına görə onlar üçün mühiti dəyişmək çox çətindir. Düşükləri yeni mühitə uzun müddət alışa bilmirlər.

Fleqmatik

Bu tip insanlar qaradınmaz, sakit, təmkinli olurlar. Çox çətinliklə söhbətə qoşulurlar. Heç bir tip fleqmatik qədər təmkinli deyildir. Onları həyəcanlandırmaq və yaxud hirsəndirmək elə də asan məsələ deyil. Bu tip istənilən halda hadisələrə hamıdan gec reaksiya verir. Bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, psixoloqların fikrincə, fleqmatik tip insanlar mehriban və istiqanlıdırlar. Sadəcə, onları yaxından tanımaq üçün vaxt lazımdır. Vaxt keçdikcə alışdığı insanlara qarşı

Melanxolik

Bu tip insanlar sakit, ancaq həssasdırlar. Onlar heç nəyə biganə qalmırlar. Elə bu səbəbdən onlara münasibətdə ən kiçik diqqətsizlikdən belə tez inciyirlər. Kiçik bir qanqaraldı hadisəni uzun müddət unuda bilmirlər. Döna-döna bu hadisəni xatırlayır, kədərlənir, öz aləmlərində ölçüb-biçirlər. Heç bir tip onlar qədər "yüz ölç, bir biç" məsələsinə riayət etmir. Özlərindən çox narazı olduqlarından heç bir bacarıqlarını dəyərləndirmir və şəxsi keyfiyyətlərinə tənqidi yanaşır.

diqqətli və mehriban olurlar. Həmişə rəfiqələrini, dostlarını arayan bu qəbildən olan insanlar vaxtilə incik düşdüyü insanlara qarşı sayğısız yanaşırlar.

lar. Elə bu səbəbdən də bacardıqları işin belə öhdəsindən gələ bilmirlər. Bədbin fiqrlər onları tez ruhdan salır. Bir qayda olaraq, başladıqları iş yarımçıq qalır.

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını – yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Bu dövrdə həyatın ən önəmli məqamlarından birini ünsiyyət prosesi təşkil edir. Buna görə də yeniyetmələr daha fəal ünsiyyətə can atır, müəyyən məlumatları ötürür və qəbul edirlər.

Lakin onu da unutmaq olmaz ki, bu yaş dövründə sizin maraqlarınız hələ tam formalaşmayıb və ona görə də müxtəlif insanlarla münasibətlərinizdə daha ehtiyatlı davranaraq təsir altına düşməməlisiniz.

Özünüz özünüzlə dost olmaq istəyirsinizsə, vaxtaşırı öz hərəkətlərinizi təhlil edin.

Unutmayın ki, böyüklərlə münasibətdə təmkinli olub onlarla əməkdaşlığa hazır olduğunuz kimi, öz yaşıdlarınızla münasibətlərdə də xoşagəlməz davranışlara yol verməməlisiniz.

Ünsiyyət mədəniyyətinin özü də insanlar arasındakı münasibətlərdə başlıca rol oynayır. Xeyirxahlıq, dinləmə mədəniyyəti, təmkinlilik, mehribanlıq, hörmətçilik, nəzakətçilik, *empatiya** bacarığı ünsiyyət mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. İnsanlararası münasibətlər, əsasən, bir-birini tamamlayır, bəzi hallarda isə konfliktlərə, münaqişələrə səbəb olur.

- Münaqişələrin yaranma səbəblərini və bu zaman əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarını yadınıza salın.

Yalnız məktəb direktoru, sinif rəhbəri, valideynlərinizlə deyil, sinif yoldaşlarınız, yaxın qohumlarınız, yaşıdlarınızla da münasibətdə ünsiyyət mədəniyyəti gözlənilməlidir.

- İnsanlar arasında yaranan münaqişələrin idarə olunması üçün göstərilən yollardan biri də mübahisənin genişlənməsinə yol verməməkdir. Mübahisələr hansı səbəblərdən yaranırsa və bu mübahisələrin yaranmaması üçün nələrə diqqət edilməlidir?

* *Empatiya* – özünü başqa insanın və ya canlının yerində hissetmə bacarığı, başqasının dərdinə şərikolma hissi

● Bildiyiniz kimi, insanlar xarakterlərinə görə bir-birilərindən fərqlənirlər. "Yaxşı adam" və ya "pis adam" adlandırdığımız insanlar xarakterlərinə görə də fərqlənirlər.

İnsanların uyğun xarakterləri onlar arasında dostluq, yoldaşlıq, sevgi, rəğbət kimi hislərin yaranmasına səbəb olur.

İnsanların xarakterləri fərqləndiyi kimi, onların digər insanlara qarşı münasibətləri də fərqlidir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onları qruplaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Kollektivə və digər insanlarla münasibətə görə, məsuliyyətli, qayğıkeş, laqeyd, təvazökar;

Əməyə münasibətə görə, amək-sevər, zəhmətkeş, tənbel, zirək;

Özünə münasibətə görə, ləyaqətli, lovğa, şöhrətparəst, egoist, özünə hörmət edən;

Əşyalara münasibətə görə, səliqəli, pinti.

İNSANLARARASI MÜNASİBƏTLƏR

Belə hesab olunur ki, insanlar dünyaya gələndə onların beyni ağ kağıza bənzəyir. Ancaq vaxt keçdikcə, hətta eyni valideynlərin övladları belə müxtəlif xasiyyətli olur, insanlara münasibətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Hətta onların bir qismi dahi, bir qismi isə cani olur.

● Sizcə, buna səbəb nədir?

● İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər nə üçün əhəmiyyətlidir?

Bu əlamətlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Xarakterik əlamətlər nəinki uşaq yaşlarında, bütün ömür boyu inkişaf edir.

- Kiçik yaşlarınızdan bu günə qədər karakterinizdə və insanlara qarşı münasibətinizdə baş verən dəyişiklikləri müzakirə edin.

İnsanların bir-birinə münasibətlərinin formalaşmasında ailənin, bağçanın, məktəbin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin rolu danılmazdır.

İnsanların hisləri müxtəlif və rəngarəngdir.

Ali hislər insanın yüksək inkişafının məhsuludur. Bu hislər məzmunca ən zəngin hislərdir. Bura əxlaqi, zehni və estetik hislər daxildir.

İnsanlararası münasibətlərdə hər kəs öz məsuliyyətini hiss etməlidir. "Məsuliyyət" dedikdə öz qərarlarına, hərəkətlərinə və əməllərinə görə cavabdehlik başa düşülür. Əgər dostlar, yoldaşlar arasında soyuq münasibət yaranarsa, onu həll etməyə çalışın.

Problemlə məsələnin həllinə doğru 6 addım:

Ehtiyac və tələbatları müəyyən edin. Siz nə istəyirsiniz? Nəyə, həqiqətən, ehtiyacınız var?

Problemi müəyyən edin. Problem nədən ibarətdir?

Problemə müxtəlif həlli yollarının müəyyən edilməsinə dair düşünün. Problemi hansı yolla həll etmək olar?

Qərarı qiymətləndirin. Nəyə nail olacağam?

Qərarın ən yaxşı həlli yolunu tapın. Problem həll olundu. Qərar səni razı saldımı?

Qərarın nə ilə nəticələndiyini yoxlayın. Deyə bilərik ki, problem həll olunub?

Ətrafınızdakı insanlarla daim mədəni ünsiyyətə çalışın. Çünki mədəni ünsiyyət zamanı insanlar bir-birindən incimir və bu cür ünsiyyət qarşı tərəfə olan səmimi münasibəti bürüzə verir.

- Sınıf yoldaşlarınızı xasiyyətlərinə görə qruplaşdırın və cütlüklər yaradın.
- Dost seçərkən hansı ümumi cəhətlərin olmasına önəm verirsiniz?

Ümumi cəhət	Nə üçün əhəmiyyətlidir?

● Müşahidə aparsanız, görərsiniz ki, insan bədəninin hər bir üzvü özünəməxsus bir işi yerinə yetirir, eyni zamanda başqa üzvlərin fəaliyyətindən də bəhrələnir. Yəni bir üzv digər üzvün fəaliyyətinə kömək edir. Əgər insan orqanizmində hər bir üzv yalnız özü üçün çalışsa, qanunauyğunluq pozular. Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyəti cəmiyyətin birgə fəaliyyətinə kömək edir. Bu zaman hər bir kəs öz vəzifə və məsuliyyətini dərk edir. Yəni insan öz vəzifəsini cəmiyyətin mənfəəti ilə yanaşı istəməli və öz işi və fəaliyyətlərindən cəmiyyətin faydalanmasını nəzərə almalıdır. İnsan zəhmətindən bəhrələnsin ki, hamıya faydalı olsun, özü də bu cəmiyyətdən fayda əldə edə bilsin. O həmçinin hamının hüququnu müdafiə etməlidir ki, öz hüquqlarını da müdafiə edə bilsin.

Vəzifə insanın zəruri olan haqlı davranışdır. İnsanın davranış normaları cəmiyyətin və başqa insanların maraqlarına uyğun olmalıdır. Cəmiyyət, əsasən, insanlar arasında yaranan davranış qaydaları ilə idarə olunur. Davranış qaydalarının bir qismi dövlət tərəfindən müəyyən olunur və qanunlarda öz əksini tapır. Onların pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Davranış qaydalarının bir qismi isə əxlaq normalarına əsaslanır.

VƏZİFƏLƏRİMİZ VƏ MƏSULİY- YƏTİMİZ

Hər gün səhər tezdən məktəbə tələsirsiniz. Ev tapşırıqlarını hazırlamayanda, demək olar ki, bütün dərs müddəti ərzində narahat olursunuz. Təbii ki, bu çox vaxt sizin məsuliyyətinizdən irəli gəlir. Bir şagird kimi dərslərinizi yaxşı oxumaqla yanaşı, sizin bir çox vəzifələriniz və məsuliyyətləriniz də vardır.

● Sizcə, vəzifə və məsuliyyətin insanın həyatında hansı mühüm rolu var?

- Yol hərəkəti qaydalarına uyğun davranışlara aid nümunələr göstərməklə cəmiyyətdə bu qaydaların zəruri olmasını əsaslandırın.

Dövlət tərəfindən müəyyən olunan qaydalar, əsasən, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən icra edilir.

Vətəndaşların konstitusiya ilə müəyyən edilmiş vəzifələri vardır. Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməli, qanunla müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirməlidir.

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hansı vəzifələrimiz var?

Hüquqsuz vəzifə, vəzifəsiz hüquq yoxdur. Hüquq və vəzifələr bir-birindən ayrılmazdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vətəndaşların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs hüquq və azadlıqlarından irəli gələn vəzifələr daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətənin müdafiəsi vətəndaşın vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Vətənin müdafiəsi vəzifəsi məcburi hərbi xidməti və ya onu əvəz edən alternativ xidmətlə əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsi vətəndaşın vəzifələri sırasına Vətənin müdafiəsini aid edir:

- Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.*
- Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.*

Sağlam yaşamaq üçün ətraf mühitin qorunması bəşəriyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Təbiəti qorumaq, onu mühafizə etmək, sağlam nəsil böyütmək üçün ətraf mühiti qorumaq borclarımızdan biridir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 78-ci maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur.

Digər bir borc isə vergilərlə bağlıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.

Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Əxlaq normalarına aid olan davranış qaydaları isə illər boyu cəmiyyət inkişaf etdikcə yaşayış mühitindən və həmçinin dindən asılı olaraq formalaşmışdır.

İnsan daim öz fikirlərinə nəzarət etməli, cəmiyyətə, ətraf mühit üçün faydalı olmalıdır. Bu faydalılığın nəticəsində normal cəmiyyət yaranır ki, bu da insanın ətrafındakılara qarşı olan vəzifələrinin əhəmiyyətini artırır. Həmçinin insan öz sağlamlığına daim fikir verməli, digər insanlara kömək etməlidir.

İnsanın özü qarşısındakı vəzifələrindən başqa, ailəsi, qohumları və digər insanlar qarşısında olan mühüm mənəvi vəzifələri də vardır. Bunlardan ən başlıcası ata və ana, həmçinin ailə qarşısında duran vəzifələrdir. Ata və ana övladı dünyaya gətirən, onu böyüdü və boya-başa yetirən və tərbiyə verən şəxslərdir. Biz bütün həyatımız və uğurlarımız üçün valideynlərimizə borcluyuq. Ata və anaya qarşı olan fədakarlıq və sevgi hissləri bütün insanlara qarşı olmalıdır.

İnsanın ailəsi qarşısında duran vəzifələri ilə yanaşı, onun mənafeyini daim düşünən dövləti qarşısında da vəzifələri vardır. İnsan ailəsini sevdiyi kimi, millətinə də xidmət etməli, millətini sevməli və onun mənafeyini qorumaqdır. Millətin, ölkənin tərəqqisi, inkişafı üçün daim çalışmalıdır.

- Vəzifələrimizə aid nümunələr göstərməklə təqdimat hazırlayın.
- İnsan mənəviyyatının formalaşmasında vəzifə və məsuliyyətin əhəmiyyətini qiymətləndirin.
- İnsanın mənəviyyatına təsir edən amillərdən biri olan məsuliyyətin əhəmiyyətini faktlara əsasən əsaslandırın.
- "Vəzifə və məsuliyyətimiz mənəviyyatımızı formalaşdırır" başlığı altında esse yazın.

MƏNİM MƏNƏVİ BORCUM

Sultan Hüseyn Bayqara Şah İsmayıl Xətaiyə bir məktub yazır və onu əyləncə məclisi təşkil etməyə çağırır. Şah İsmayıl bu təklifdən imtina edir və deyir: "Mənim buna vaxtım yoxdur. Çünki Vətən torpağı dardadır. Gərək rahatlanmadan məmləkətimin ətrafında at cövlan etdirəm".

Şah İsmayıl Xətainin bu sözləri sizdə hansı hislər oyadır?

● Vətən müqəddəs və əbədidir. Vətənin müqəddəsliyi hər birimizin qəlbinə, ruhuna ana laylası, ana zümzüməsi ilə daxil olur.

Ana vətənimiz Azərbaycan Cavanşir, Babək, Koroğlu, Qafur Məmmədov, Çingiz Mustafayev, Mübariz İbrahimov kimi igidlər yurduudur. Azərbaycanın bu qəhrəman övladları vətənin azadlığı naminə mübarizə aparmış, canlarını Vətən yolunda qurban vermişlər.

Öz xalqı, milləti üçün canından, qanından keçən, şərəfli həyat yolu ilə başqalarına nümunə olan yüzlərlə vətən övladları vardır ki, onlar öz mənəvi borclarını vətən və dövlət qarşısında ləyaqətlə yerinə yetirmişlər.

● Öz xalqı və vətəni naminə mübarizə aparan qəhrəmanların və şəxslərin təhsilində mənəvi tərbiyə anlayışı haqqında fikir yürüdün.

İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafına, formalaşmasına, müəyyən baxışlarının yaranmasına təsir edən əsas amil tərbiyədir. İnsanın dəyişməz inkişafını təmin edən, həyatı dəyərləndirməni formalaşdıran isə mənəvi tərbiyədir. Mənəvi tərbiyə insanlara, onun düşüncə və əməllərinə müsbət təsir göstərir və müsbət keyfiyyətlər yaradır.

- Sizcə, həmin keyfiyyətlər hansılardır? Müəyyənləşdirin.

Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrimizdən biridir. Hər bir insanın mənəvi aləmi vardır. Vətənə, xalqa sevgi və s. mənəvi hislər insanın mənəvi borcunun formalaşmasına gətirib çıxarır.

Mənəvi borc bir şəxsin deyil, xalqın, hətta dövlətin üzərinə düşən vəzifə olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dini və milli-mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək həyata keçirir. Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır.

Heydər Əliyev iqtisadiyyat və siyasətlə yanaşı, elmə, mədəniyyətə, maarifə və sənətə də qayğı göstərir, ziyalılarla daim dostluq edir, onların əməyini vaxtaşırı yüksək qiymətləndirirdi. Ulu öndər milli-mənəvi dəyər olan ana dilinə daha böyük önəm verirdi. Onun təşəbbüsü sayəsində "Müasir Azərbaycan dili" dərslisinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi təkcə elmə yox, həm də ana dilinin inkişafına dövlət qayğısının təzahürü idi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edilərkən Əsas Qanuna Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğunu bəyan edən xüsusi maddənin salınması həmin dövr üçün çox böyük cəsarət sayılırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev

"Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!" – söyləyən Ulu öndər öz mənəvi borcunu yerinə yetirməklə Azərbaycan adını zirvələrə qaldırmışdır.

- Ulu öndər Heydər Əliyevin fikrini şərh edin.

Konstitusiyamızda dövlət quruluşumuzun demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika olduğu bəyan edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, o cümlədən dininə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Ulu öndər sovet dövründə vəhşicəsinə sökülərək ləğv edilmiş Bibiheybət məscidini bərpa etdirərək yenidən tikdirmişdir. Heydər Əliyev siyasətini layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyev də vətən qarşısında mənəvi borcunu layiqincə həyata keçirir. Dinə hörmətlə yanaşan Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə dini bayramların da yüksək səviyyədə qeyd olunmasına şərait yaradır.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev*

***Mənəvi borcun bir hissəsi olan xeyriyyəçilik
vətənə və xalqa olan sevginin nümunəsidir.***

Tarixən xalq və vətən qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirən Azərbaycan oğullarından biri də Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Xeyriyyəçiliklə məşğul olan bu şəxs 1901-ci ildə 300 min manat dəyərində vəsait sərf edərək Bakıda ilk qızlar məktəbini tikdirir. Bu bütün Zaqafqaziyada yeganə qızlar məktəbi idi. Onun maarifpərvər xidmətləri sayəsində ölkəmizdə qəzet və jurnallar çap edilmişdir. H.Z.Tağıyevin köməkliyi ilə 1905-ci ildə yaradılmış Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti – ilk xeyriyyə cəmiyyəti idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

- Daha hansı xeyriyyəçiləri tanıyırsınız? Onların gördüyü işləri nümunə gətirməklə mənəvi borcu izah edin.

Bu gün hər bir kəsin dövlət, vətən qarşısında öz vətənpərvərlik borcu var. Vətəni qorumaq, sevmək hər birimizin mənəvi borcudur. Bu gün hər biriniz

oxumaqla, sabah Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaqla, müxtəlif sahələrdə çalışmaqla vətənə borcunuzu verəcəksiniz.

Vətənpərvərliyi hər bir insan öz əməlində, öz sahəsində göstərə bilər. Musiqiçi yalnız öz ifası ilə, bəstəkar öz bəstələri ilə, müəllim yetişdirdiyi şəxsiyyətlərlə, həkim şəfa verdiyi insanlarla qane olmamalı, vətəninə, dövlətinə, millətini sevməli, ona xələl gətirməməlidir. Dünyanın hansı ölkəsinə getsək, vətənimizi layiqincə təmsil etməyi bacarmalıyıq.

"Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıırıq və bizim gücümüz də bundadır".

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev**

- Xarici ölkədə keçirilən hər hansı bir tədbirdə iştirak etsəniz, doğma diyarımızı necə tanıdardınız? Fikirlərinizi qrup daxilində müzakirə edərək çıxış hazırlayın və təqdim edin.
- "Mənim mənəvi borcum" mövzusunda esse yazın.

LAYİHƏ

DİNİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

"Hər xalqın öz adət-ənənəsi, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi, dini dəyərlərimizlə və adət-ənənələrimizlə fəxr edirik."

Heydər ƏLİYEV

Sizcə, əxlaqın formalaşmasında dinin rolu nədən ibarətdir? Müzakirə edin.

● Mədəniyyətlərinin formalaşması və inkişafında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynamışdır. Hər bir xalqın formalaşmasına milli-mənəvi dəyərləri şərtləndirən dil, din və adət-ənənə kimi amillər həlledici təsir göstərir.

Əxlaqi dəyərlər insanların bir-birinə sevgisi, məhəbbəti, şəfqəti, mərhəməti, qarşılıqlı qayğı və yardımetmə hissidir. Əxlaqi dəyərlərin milli və ya coğrafi bölgüsü, sərhədi yoxdur. Dünyada elə bir xalq, millət yoxdur ki, onlarda valideynə ehtiram, böyüklərə hörmət, kiçiklərə, xəstə və kimsəsizlərə qayğı, dövlətə, yaxınlara sevgi hissi tərbiyə edilməsin. Bu cür əxlaqi dəyərlərin təbliği sağlam cəmiyyətin qurulması üçün vacibdir.

Əxlaqi mədəniyyətin əsasını insanların maraqları, tələbat və xarakterdən ibarət dəyərlər təşkil edir. Cəmiyyətin mədəniyyəti insanların irsi keyfiyyət və tərbiyəsindən, eləcə də cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Kiçik yaşlarımızdan böyüklərimizdən – ata-anamızdan, müəllimlərimizdən "dürüst ol", "doğru hərəkət et", "yalan danışma", "insanlara hörmət et", "başqalarının haqqını əlindən alma", "darda olan insanlara kömək et", "sinif yoldaşlarına qarşı diqqətli ol" və s.

bu kimi əxlaqi dəyərlərimizə xidmət edən nəsihətlər eşidirik. Müsbət cəhətlərə malik olan insanlar əxlaqlı, namuslu, ləyaqətli insan kimi cəmiyyətdə öz layiqli yerini tutur.

Cəmiyyət qarşılıqlı hörmətə və ehtirama söykənərək inkişaf edir. Hər kəsin digərinə hörmətlə yanaşması, ətrafındakılara tolerant münasibət göstərməsi əxlaqi dəyərlər kimi qiymətləndirilir. İnsan azad olsa da, cəmiyyətdə özünü idarəetmə bacarığına malik olmalı, əxlaqlı davranmaqla ətrafındakılara hörmət etməlidir.

- Gündəlik həyatınızda (evdə, küçədə və məktəbdə) əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarına aid nümunələr göstərin.

İnsanların əxlaqlı davranışı iradəyə əsaslanır. İradəli insanlar daim əxlaq qaydalarına riayət etməklə başqalarına, əsas da gənclərə nümunə göstərilirlər. Bəzən siz hər hansı pis vərdişlərinizi özünüzdən uzaqlaşdırmaqda çətinlik çəkirsiniz. Lakin əxlaqlı və tərbiyəli olmaq üçün böyük iradə sərf etməklə mənfi xüsusiyyətlərinizi aradan qaldıra bilərsiniz. Müsbət əxlaqi keyfiyyətləri: əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səhvini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s. kimi müsbət xüsusiyyətləri özünüzdə formalaşdırmağa çalışın. Mənfi əxlaqi keyfiyyətləri: xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. kimi pis vərdişlərdən uzaq olun.

Əxlaqi hislər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Bu hislər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bəzən hər hansı bir hadisəni qiymətləndirmək məcburiyyətində oluruq. Bu zaman məhz əxlaqi hislərin köməyi ilə qərarlar veririk. Vicdanımız ədalətsiz qərar çıxarmağımıza mane olur.

- İctimai nəqliyyatda əxlaq qaydalarına zidd olan hansı hadisələrlə qarşılaşmışınız? Bu vəziyyətdə siz necə hərəkət edərdiniz?

Əxlaq normaları böyük bir tarixi dövr ərzində formalaşır. İnsanların tələbat və həyati maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əxlaqi dəyərlər özündə əks etdirir. Əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında bütün digər amillər kimi dinin də rolu danılmazdır. Din insanları daim əxlaqlı yaşamağa çağırır. Ona görə də dinə belə tərif verilir: "Din insanların səa-

dətə çatmaq üçün inanaraq həyatlarına tətbiq etdikləri əxlaqi dəyərlərin cəmidir”.

Əxlaq anlayışının dində yeri çox böyükdür. Dinlərin təməli əxlaqdır. Həm çoxallahlı dinlərin, həm də səmavi dinlərin əsasını əxlaq təşkil edir.

Zərdüşt dininin müqəddəs kitabı olan “Avesta”da tərbiyə insan üçün zəruri bilinən ən mühüm həyati tələbat kimi nəzərdə tutulur. Hamının tərbiyəyə möhtac olduğu və cəmiyyətin hər bir üzvünə ədəb-ərkan, yaxşı adətlər, davranış və rəftar tərzii öyrədilməsi vacib bilinir. Zərdüşt peyğəmbər deyirdi: “İnsan kamilləşməyə möhtacdır. O adamları sevirəm ki, canlarını boş xəyallara, mənasız, cəfəng ideyalara deyil, torpağa, vətənə fəda edirlər. Mərdliyi ilə ölümü öldürənləri, insan kimi yaşayıb insan kimi də ölənləri sevirəm. O adamları sevirəm ki, canına cəfa verir, özündən sonra bir iz qoymaq istəyir. Fədakar adamları sevirəm, indi qədir-qiyəmətləri bilinməsə də, sabaha tək onlar üzəg çıxacaqlar. Gözü, könlü tox, mənəmlik buxovundan azad adamları sevirəm”.

Göründüyü kimi, “Avesta” öz çağırışları ilə insanları mənəvi kamilliyə, əxlaqi saflığa səsləyir. Zərdüşt peyğəmbər ailə və birgəyaşayış qaydalarına da çox mühüm dəyər vermişdir. O bu barədə deyirdi: “Ey ərlik qızlar və ey yeznələr! Təmizkar dolanışiq uğrunda qeyrətlə çalışmaqda bir-birinizdən qabağa düşün! Bu həyat gücü ilə özünüzü xoş və şad edərsiniz”.

“Avesta”dan verilmiş nümunəni təhlil edin və nəticə çıxarın.

“Musa hökmləri” kitabında göstərilir ki, Allah qorxusu insanları bəd əməllərdən, cinayətkarlıqdan çəkindirir, vicdanlı işləməyə istiqamətləndirir. Digər dinlərdə olduğu kimi, xristianlıqda da “Öldürmə!”, “Oğurlama!”, “Tərbiyəsizlik etmə!” ifadələri insanın mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

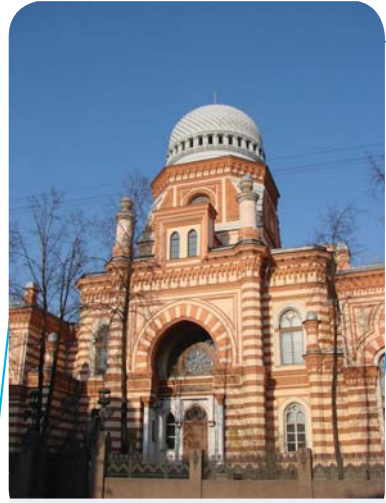
İslam dini elmin bir çox sahələrini – fəlsəfəni, siyasəti, hüququ, etikanı, məntiqi, psixologiyani, pedaqogikanı və s. birləşdirir. İslam dinində və onun müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim və Məhəmməd

Məscid

Katolik kilsəsi

Sinaqoq

Peyğəmbərin hədislərində zəngin tərbiyəedici amillər xüsusi yer tutur. Valideynə hörmət, əxlaq, vətən, məhəbbət, vicdan, təmkinli olmaq, mülayimlik, yaxşılıq, təvazökarlıq, qonaqpərvərlik, həya, elm, şərəf və s. barədə Məhəmməd peyğəmbər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Qurani-Kərim bəşər övladına münasibətdə diqqətli olmağı və onun qayğısına qalması, günahı bağışlamağı əsas cəhət, müsbət keyfiyyət sayır: "Xoş bir söz və günahları bağışlamaq əziyyətlə (minnətlə) verilən sədəqədən yaxşıdır".

Həzrəti Məhəmməd, hər şeydən əvvəl, beşikdən qəbrədək elm öyrənməyi tövsiyə edirdi. İnsanın formalaşmasında Məhəmməd peyğəmbər tərbiyəyə daha çox əhəmiyyət vermiş və xüsusilə qeyd etmişdir ki, "Heç bir ata öz övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz". Peyğəmbərin həmin fikri bu gün də öz dəyərini saxlayır. Həzrəti Məhəmməd oğul və qızlarına layiqli tərbiyə verməyi, öz övladlarının əxlaqının saflaşdırılmasının qayğısına qalması, ata-anaların borcu saymaqla yanaşı, eyni zamanda övladlardan tələb edirdi ki, valideynlərinə hörmət və ehtiram göstərsinlər, ehtiyac duyduqda kömək əllərini onlara uzatsınlar ("Ömrün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etsin", "Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar"). Məhəmməd peyğəmbər gəncləri qocalara hörmət bəsləməyə, onların öyüd-nəsihətlərini eşitməyə çağırırdı. Həzrəti Məhəmməd mərhəmət və yaxşılıqdan söz açarkən məzlumlara əl tutmağın vacibliyini göstərir; qeyd edir ki, Allahın ən çox sevdiyi ev yetimə hörmət bəslənilən evdir.

Belə bir fikir də var ki, mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edir. Bu o deməkdir ki, insan xeyirxahlıq edərsə, nə vaxtsa etdiyi yaxşılıq onun qarşısına çıxır. Həzrəti Məhəmməd insanlara bir iş görmək istəyəndə həmin işin nəticəsini əvvəlcədən düşünməyi məsləhət bilirdi ("Bir iş görmək istəsən, sonunu düşün, sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şədirsə, fikrindən daşın").

 İslam dininin əxlaqi dəyərlərinə münasibətinizi bildirin.

Sağlamdüşüncəli, sağlam əxlaqlı insanların yetişdirilməsi ailədən başlayır. Ailə kiçik bir dövlətdir. Hər bir dövlətin öz qayda-qanunu olduğu kimi, bir ailənin də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün əxlaqi dəyərlər əsasdır. Hər bir valideyn övladına mükəmməl tərbiyə verməklə onu əxlaqlı insan kimi yetişdirməyə çalışır. Öz sevgisi, şəfqəti, mərhəməti və məhəbbəti ilə nümunə olmağa çalışır. Ehtiyacı olan, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinə yardım, böyüklərə hörmət və ehtiram, kiçiklərə qayğının özü də əxlaqi dəyərlərin nümunəsidir.

 Oxuduğunuz əsərlərdən nümunə gətirməklə insanlara edilən müxtəlif yardımların əxlaqi keyfiyyət olmasını əsaslandırın.

Din insan təfəkkürünün məhsuludur. Dini ideyaların təbliğ olunduğu bütün kitablarda əsas təməl əxlaqi dəyərlərdir. Əxlaqi dəyərlərin isə daha çox qorunduğu və saxlandığı məkan ailədir. Bu baxımdan birgəyaşayış qaydaları insanları əxlaqi cəhətdən saflaşdıran ən önəmli ünsürdür. Din vasitəsilə insanların vəhdət halında yaşamasını və kollektivçiliyi, birgəyaşayışın insan üçün əhəmiyyətini öyrənirik. Əxlaq qaydaları insanların uzunmüddətli həyat təcrübəsindən qaynaqlanan davranış *kodeksləridir**. "Nəyi etmək olar, nəyi etmək olmaz?" suallarına verilən cavablar hər bir xalqın milli əxlaqi ideyalarından doğan və mentaliteti təsdiq edən amillərdir.

Böyüyən gənclik də istər din, istərsə də elmlə birgəyaşayışın faydalarını və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasının mahiyyətini anlamalı və birgəyaşayış qaydalarına əməl etməlidir.

- Xristianlıqda əxlaqi normalara münasibət bildirin.
- İslam dinində əxlaqi normalara münasibət bildirin.
- Ailəyə və yaxınlara hörmət, ehtiram və qayğıkeşliyin dini-əxlaqi dəyərlərə əsaslandığını izah edin.
- Dində "qadına, anaya hörmət əxlaqın bir hissəsidir" fikrini faktlara əsasən şərh edin.

* *Kodeks* – qanunların sistemə salınmış toplusu, məcəllə; digər bir mənası isə əxlaq, əqidə, görüş, adət normaları məcmusu

IV

BÖLMƏ

~~LAYİHƏ~~

TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM

YAŞA

SAĞLAM HƏYAT – SAĞLAM AİLƏ

Cəmiyyətin ən qiymətli sərvəti insan və onun sağlamlığıdır – hər bir insan üçün cansağlığından böyük sərvət yoxdur. Hazırda texniki tərəqqinin inkişafı insanın sağlamlığına müəyyən dərəcədə zərər vurur.

Sağlamlıq insanın uzunömürlülüynü, yaradıcı əməkdə iştirakını təmin edən, ailə qurmağa, uşaqların tərbiyəsinin qayğısına qalmağa kömək edən fiziki və ruhi keyfiyyətlərin məcmuyudur.

● Yer kürəsində harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir insanın həyatı qiymətlidir. İnsanların yaşaması, qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi üçün normal həyat şəraiti yaradılmalı, həyat səviyyəsi daim yüksəldilməlidir.

○ Yadinıza salın, sağlam olmaq üçün hansı şərtlərə əməl olunmalıdır?

Gənclərimizin təhsili, məşğulluğu, sağlamlığı daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Sağlamlığın şərtlərindən biri olan reproduktiv sağlamlıq yalnız tibbi anlayış olmayıb, eyni zamanda özündə sosial, mənəvi və psixoloji komponentləri birləşdirir. Reproduktiv sağlamlıq insanın fiziki, mənəvi və sosial rifah halıdır. Gənclərin reproduktiv sağlamlığının qorunması dövlətin ən vacib, prioritet sahələrindəndir. Bu gün reproduktiv sağlamlıq global məsələlərdən biri hesab olunur. Hazırda gənclərin ailə qurarkən rastlaşdığı çətinliklər, maddi və mənəvi ehtiyac- lar, onların sosial müdafiəsi böyük həssaslıq tələb edir.

○ Reproduktiv sağlamlığın qorunması nə üçün sağlam həyat tərzinin əsas şərti hesab olunur?

Cəmiyyətin sağlamlıq göstəricilərindən biri olan reproduktiv sağlamlığın qorunmamasını təhlükə

hesab etmək olar. Çünki reproduktiv sağlamlığın qorunması baxımından vacib olan şərtlərə əməl olunmazsa, sağlam nəsilərin yaranması mümkün deyil.

- Sağlam ailənin qurulması üçün vacib olan amillər hansılardır? Fikirlərinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Reproduktiv sağlamlığın qorunub saxlanması aşağıda göstərilən şərtlər daxilində mümkündür.

REPRODUKTİV SAĞLAMLIQ

Reproduksiya insanların nəslərtürmə qabiliyyətidir. Burada reproduktiv orqanlar sisteminin vacibliyi nəzərdə tutulur.

Ailə planlaşdırılması nikah üçün sərbəst seçimi təmin edir, ailədə uşaqların sayını müəyyənləşdirir. Ailədə uşaqların miqdarı valideynlərin dini tərbiyəsi, həyat tərz, təhsili, mümkün olan imkanlarından asılıdır.

Ailə kiçik dövlətdir. Ailə cəmiyyətin əsas özəyidir. İki gənci birləşdirən əsas amil sevgidir. Sevgisiz qurulan ailələr çox tez dağılır.

Cinslər arasında normal münasibət əks cinslərə hörmətlə yanaşmaq, onlara dəyər verməyi, davranışda məsuliyyət hiss etməyi nəzərdə tutur. Yəni hər bir şəxs reproduktiv sağlamlığı təmin edən kompleks rifah hüququna malikdir.

Cinsi yolla yoluxan xəstəliklərin (CYXX) olmaması reproduktiv sağlamlıq üçün vacib şərtlərdən biridir. CYXX-yə QİÇS, Herpes və s. bu kimi xəstəlikləri göstərmək olar. Xəstəliklər içərisində ən təhlükəliərdən biri QİÇS-dir. O, insanın immun sistemini tədricən dağıdır və xəstənin ölümünə səbəb olur.

Zorakılığın olmaması insanlar cinsindən asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara malikdir. Ancaq çox vaxt qadınların hüquqlarının pozulma hallarının şahidi oluruq. Ailədə qadına qarşı zorakılıq tam dözülməzdir. Qadın ana, bacı, qız və ya həyat yoldaşıdır. Ailəsini xoşbəxt, övladlarının nəcib insanlara kimi böyüməsini istəyən hər bir kəs qadınlara dəyər olmalıdır.

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını, yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Bu dövr bir tərəfdən arxayındılıq, digər tərəfdən də inamsızlıq dövrüdür. Bu dövrün necə keçməsi sizin bu yeniliklərə hazırlığınızdan asılıdır.

Reproduktiv sağlamlığın təməli uşaq yaşlarında qoyulur, yeniyetməlik dövründə güclü inkişaf edir və həyat boyu qorunub saxlanılır.

- Qız və oğlanlarda yeniyetməlik dövründə hansı fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur?

Yeniyetməlik dövründə qızların və oğlanların orqanizmində aşağıdakı **ümumi dəyişikliklər** baş verir:

Boya və çəkiddə artım,
azala sistemində inkişaf

Cinsi yetişkənlik

Səsin dəyişməsi
(qızlarda nisbətən az)

Dərinin piy vəzilərinin
aktivliyi, bəzən sızanaqların
əmələ gəlməsi

Qoltuqaltı tər vəzilərinin
inkişafı

Gigiyenik tərbiyənin ilk təməli ailədə qoyulur. Bəzən gənc anaların buraxdıqları səhvlər müəyyən xoşagəlməz hallara səbəb olur. Uşaqların fiziki sağlamlığının bir qolu olan reproduktiv sağlamlığa laqeyd münasibət bir çox ağır xəstəliklərə və hətta sonsuzluğa səbəb olur.

Şəxsi gigiyena dəri, saç və dırnaqlara, hərəkət və qamətə, geyimə, qidalanmaya verilən gigiyenik tələblərin, reproduktiv orqanlara qulluq etməyin kompleks vəhdətidir. Reproduktiv orqanlar, onların funksiyaları, onlara qulluq qaydaları haqqında məlumatsızlıq qarşısını almaz xəstəliklərə səbəb ola bilər. Çoxalma sistemi ifrazat sistemi ilə əlaqəli olduğuna görə onun gigiyenası vacibdir. Bu üzvlər təmiz saxlanılmadıqda onlarda başlayan infeksiyalar yayılaraq həm cinsiyyət orqanların, həm də ifrazat orqanlarını – böyrəkləri, sidik axarlarını, sidik kisəsini və sidik kanalını zədələyir, müxtəlif xəstəliklər törədir.

- Reproduktiv sağlamlığın qorunmasının global problem hesab olunmasının səbəbini araşdırın, yoldaşlarınızla fikirlərinizi müzakirə edin.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən qadınların hüquqlarını araşdırın, hüquqların qorunmasının əhəmiyyətini yoldaşlarınızla müzakirə edin.

● Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin "112" qaynar telefon xəttinə tez-tez yanğın, liftdə köməksiz vəziyyətdə qalma, qazdan boğulma, kimyəvi yanıqlarla bağlı məlumatlar daxil olur.

○ Fövqəladə hadisələrin baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

Məişətdə ən çox rast gəlinən fəvqəladə hadisələrdən biri məhz qaz cihazlarından törənən yanğınlar, partlayışlar və zəhərlənmələrdir. Əsasən, buna qaz sızması səbəb olur. Buna görə də mənzildə və digər yerlərdə qaz qoxusu hiss etdikdə kibrit, alışqan yandırmaq, elektrik cihazlarını cərəyana qoşmaq olmaz. Bu, partlayış və yanğına səbəb ola bilər.

Qazın sızması qaz cihazındakı kranın açıq qalması, qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi nəticəsində yarana bilər. Əgər sızma qaz cihazındakı kranın açıq qalması nəticəsində baş verərsə, onu bağlamaq, mənzilin havasını təmizləmək üçün qapı və pəncərələri açmaq lazımdır. Əgər qazın sızması qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi səbəbindən baş verərsə, onda qazdan istifadə etmək olmaz və təcili Qaz idarəsinin qəza xidmətinə xəbər vermək lazımdır.

TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

Həyatda tez-tez fəlakət baş verdi, fəlakətə səbəb oldu və s. kimi sözləri eşidirik. Fəlakət anlayışı özündə ancaq bədbəxtlik gətirən hadisələri əhatə edir. Çünki fəlakətlər dağıntılara səbəb olur, insanlar evsiz-əşiksiz qalır, çox vaxt insan ölümünə səbəb olur. Fəlakətlər iki qrupa bölünür: təbii və texnogen fəlakətlər. Təbii fəlakətlər insan iradəsindən asılı deyil. Texnogen fəlakətlər isə bilavasitə insanlar tərəfindən törədilir. Belə fəlakətlər zamanı insanların yardımına Fövqəladə Hallar Nazirliyinin işçi qrupları çatır.

Qaz kəmərlərindən, qaz balon və cihazlarından qazın sızmasını yoxlamaq üçün açıq oddan istifadə etmək qəti qadağandır.

- qaz cihazı olan otaqda nəfəsləyi açıq saxlayın;
- işlək qaz cihazını nəzarətsiz qoymayın. Suyun daşması alovun sönməsinə və qaz sızmasına səbəb olduğu üçün çaydanda və qazanda suyu qayna-darkən daşıb tökülməyəcəyi səviyyəyə qədər doldurun;
- qaz plitəsi üzərində dəsmal və geyim qurutmayın;
- evi isitmək məqsədilə mətbəxdəki qaz plitəsindən istifadə etməyin;
- qaz cihazını işlək vəziyyətdə qoyub yatmayın;
- mənzilə girərkən yalnız qaz sızmasının olmadığına tam əmin olduqdan sonra işığı yandıra və elektrik cihazlarından istifadə edə bilərsiniz.

Rauf 5-ci sinifdə oxuyur. O, həyətdə oynamaq istəyir. Hava soyuq olduğundan ana onu həyətdə qoymur. Rauf bu dəfə top oynamaq fikrinə düşür. Topun saplarının çıxdığını görüb qayçı ilə onları kəsmək istədi. O, qayçıyı götürən zaman yığıldı və qayçı onun gözünü zədələdi. Axı Rauf aşağı siniflərdə oxuyarkən kəsici və deşici alətlərlə necə davranmaq lazım olduğunu, hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməli olduğunu öyrənmişdi. *Bəs necə oldu ki, bədbəxt hadisə baş verdi? Həmin qaydaları siz də yada salıb suala cavab verin.*

- Lalə elektrik lampalarını yanılı halda yaş əsgisi ilə təmizləmək istəyirdi. Anası ona bəzi tövsiyələr verdi. Sizcə, ana hansı tövsiyələri verdi?

Məişət elektrik cihazlarını sudan qoruyun.

Radio və digər cihazlardan hamam otağında istifadə etməyin.

Yaş əllərlə elektrik naqılına, elektrik açarına, elektrik cihazlarına toxunmayın.

Gülər evdə tək idi. Dərslərdən gəlib yuyunmalı, yeməyi isitməli, çay dəmləyib içməli idi. Bu zaman bir anlıq düşündü: mən müəlliminin və valideynlərimin öyrətdiyi hansı qaydalar çərçivəsində hərəkət etməliyəm?

- Bu ilkin yardım tədbiri hansı qəzalar zamanı göstərilə bilər? Bu hallar hansı qaydalara əməl olunmaması nəticəsində baş verir?

- Elektrik cihazına toxunarkən aralıq sancma hiss olunarsa,
- Rozetkanın rəngi dəyişərsə,
- Elektrik cihazından və ya naqıldan yanıtq iyi gələrsə,
- Rozetkadan cızıltı səsi gələrsə,
- Qığılcım baş verərsə,

valideynlərə
və elektrik
mühəndisinə
xəbər veril-
məlidir!

- Məişətdə istifadə olunan avadanlıqların əksəriyyəti insan əməyini yüngülləşdirsə də, onlarla düzgün davranmadıqda qəzalar baş verə bilər. Qəzaların baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

- Məktəb emalatxanasında rahat işləmək üçün lazım olan təhlükəsizlik qaydalarının siyahısını tərtib edin.

LAYIHƏ

TƏBİƏTİN CANLI TƏHLÜKƏLƏRİ

Hal-hazırda insanların istirahət etməsi üçün müxtəlif istirahət mərkəzləri yaradılmışdır. Belə məkanlar dağların ətəklərində, meşələrdə, çay kənarlarında daha çox salınır. Çünki təbiət qoynunda istirahət daha maraqlı olur və orqanizm üçün daha faydalıdır. Xüsusən yay aylarında belə istirahət mərkəzlərinə daha çox insan axın edir. Ancaq yadda saxlayaq ki, belə yerlərdə də biz bəzi təhlükələrlə rastlaşa bilərik. Belə təhlükələrin bir qismi də o yerlərdə olan canlıların bəzilərinin verə biləcəyi təhlükədir. Gəzintilərə çıxarkən ilanlarla, əqrəblərlə, zəhərli hörümçəklərlə, müxtəlif gənələrlə, yurtucu məməlilərlə və s. rastlaşmaq olar. Belə hallarda çox vaxt xoşagəlməz hadisələr baş verir.

● Hər hansı bir zədələnmə zamanı həkiməqədər ilk tibbi yardımın böyük əhəmiyyəti olduğunu artıq bilirsiniz. Bunun üçün ilan sancması, burxulma və çıxıqlar, sınıqlar, qanaxma, yanıqlar, ürək-gətmə, boğulma zamanı ilkin yardım tədbirlərini yadınıza salın.

● Bəs bu hadisələrin məsuliyyətsizlik nəticəsində yaran-dığını və yaxud təhlükəsizlik qaydalarını bilməməkdən baş verdiyini bilirsinizmi? Heç özünüə: "Belə etsəydim, bu baş verməzd", – demisinizmi?

Dünyada, o cümlədən də bizdə zəhərli ilanların sancmasından hər il çoxlu adam ziyan çəkir. Havaların həddən artıq isti keçdiyi yay aylarında bu təhlükə daha da artır.

Süleyman Sani Axundovun əsəri əsasında çəkilmiş "Qaraca qız" filmini yadınıza salın.

Ağca xanım Qaraca qızın çəpərin yanında oxuduğu mahnını dinləyərkən çəpərin dibindəki zəhərli ilan atılıb onun çılpaq qolunu sancır. Qaraca qız

Ağca xanımın qolundan zəhəri sorub yerə tökməyə başlayır. Qaraca qızın dodağında çat yeri olduğu üçün zəhər tüpür-cəklə onun qanına yeriyyir və onu xilas etmək olmur.

- İlan sancması zamanı hansı ilkin yardım tədbirlərinin görülməli olduğunu yadınıza salın. Bəs ilanlara haralarda təsadüf olunur? Onlarla rastlaşan zaman nəyi bilmək lazımdır?

Əhali sürünən heyvanların, xüsusilə ilanların həyat təzləri, davranışları barədə məlumatsız olduğundan tez-tez ilan sancmalarına məruz qalır. Zəhərli ilan sancması hallarının 30 faizi ölümlə nəticələnir. Çünki ilan zəhərinin tərkibində sinir sisteminə təsir göstərən iflicə səbəb olan, qandakı qırmızı qan hüceyrələrini, qan damarının divarlarını parçalayaraq qansızmaya səbəb olan, qanın laxtalanma qabiliyyətini azaldan və ya artıran fermentlər vardır.

İlanlar, əsasən, ölçülərinə və növlərinə görə bir-birlərindən fərqlənilir. Uzunluğu 12 m-ə, çəkisi 120 kq-a çatan nəhəng anakondalardan tutmuş, 12 sm uzunluğu olan soxulcanabənzər kor ilanlara kimi çox müxtəlif ölçülü ilanlar var.

- İstirahət mərkəzlərinin birində istirahət edən zaman Aysel qaldığı evə doğru gürzənin süründüyünü gördü. Bu zaman Aysel hansı təhlükəsiz davranış qaydalarına əməl etməlidir?

İlanlar hücum etmir, yalnız bədənləri açılacaq qədər düşməyə tərəf tullanır və sancmağa çalışaraq özünü müdafiə edir. Bu işə ilanı tutmaq, öldürmək istədikdə baş verir. Əks halda, ilan insanla qarşılaşdıqda dərhal qaçmağa, gizlənməyə çalışır. Onlar qıvrılmış bədənlərinin açılacağı qədər məsafəyə tullanır və ya sıçrayırlar. Ona görə də ilanlara, xüsusilə də zəhərli ilanlara 1,5 m məsafədən artıq yaxınlaşmaq təhlükəlidir. İlanlar təsadüfən ona çox yaxınlaşdıqda, ayaq altında qaldıqda, əllə toxunduqda özlərini müdafiə etmək məqsədilə sancırlar.

Ona görə də ilan olması ehtimal olunan ərazidə gəzərkən və ya işləyərkən ehtiyatlı, diqqətli olmaq lazımdır. Belə halda hər hansı bir əşya ilə və ya ayaqla yer, daşı, koluğu döyəcləmək, sonra sakitcə dayanıb diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Əgər ilan varsa, bu səsdən qorxub fısıldayaraq özünü bürüyəcəkdir.

Bütün ilanlar zəhərli deyil. Bir çox zəhərsiz ilanlar da, məsələn, qızıl ilan, şahmar, təlxə, kələzlər düşmənlə rastlaşdıqda eynilə zəhərli ilanlar kimi davranırlar. Xalq arasında qızıl ilan kimi tanınan zəhərsiz sarıqarın təlxə özünü daha aqressiv aparır. Yaxınlaşdıqda adamın üstünə tullanmağa, hücum etməyə çalışır.

İlan sancması zamanı insana tibbi yardım tədbirləri ilk saniyələrdən başlayır. Hər şeydən əvvəl, ilanın zəhərli və ya zəhərsiz olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Əgər zədələnən yerdə – ilan diş batmış hissədə iki iri qırmızı nöqtə görünürsə, bu, zəhər dişlərinin yeridir və sancmış ilanın zəhərli olduğunu göstərir. Əgər 2 cərgə çoxsaylı kiçik qırmızı nöqtələr görünürsə, bu xırda yem dişlərinin yeridir və deməli, zəhərsiz ilan sancmışdır.

● ZƏHƏRLİ HÖRÜMÇƏKLƏR

Tarantul

Hörümçəklər içərisində zəhərli növlər çox azdır. Respublikamızda 2 zəhərli hörümçək növünə təsadüf edilir. Bunlar qaraqurd və tarantuldur. Qaraqurdun zəhəri heyvanlar və insanlar üçün qorxuludur. Bizim respublikada isə yayılan növlərin zəhəri nisbətən zəifdir. Orta Asiyada yayılan hörümçək növlərinin zəhəri atı, inəyi, hətta dəvələri belə öldürə bilər. Hörümçəklərin sancması zamanı baş və əzələ ağrıları, ürəkbulanma və zəiflik, tənəffüsün çətinləşməsi, qızartı, şişkinlik, iltihab kimi əlamətlər müşahidə olunur.

● ƏQRƏBLƏR

Əqrəb

● Nurgün Naxçıvan şəhərində qara əqrəblərin yayıldığını bilir. O, Naxçıvanda uşaqlarla top oynayanda top həyətdə yığılmış daşların yanına düşdü. Nurgün topu götürmək istədikdə burada əqrəbin olduğunu gördü. O hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməlidir?

Əqrəblər də insanlar üçün təhlükə törədə bilər. Onlar özünümüdafiə üçün olan zəhərli neşətlə insanı sancdıqda zəhər yaraya axır. Əqrəblər gündüzlər gizlənir, gecələr isə ov edir. Onlara daş altında, divar daşları arasında, torpaqda rast gəlinir. Respublikamızda 3 növ əqrəb yaşayır. Sarı və boz əqrəbin zəhəri zəif, qara əqrəbin zəhəri isə çox güclüdür və xüsusilə uşaqlar üçün təhlükəlidir. Onun dişlədiyi insan 10-15 gün çox ağır xəstə olur.

Özünü və ətrafdakı insanları təhlükədən qorumaq üçün xilas etmə və təhlükəsizlik qaydalarını bilmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır.

Təhlükəni öncədən görmək

Təhlükədən qaçmaq

Qəti və dəqiq hərəkət etmək

Qorxmamaq, özünü itirməmək

Başqalarına köməyə çatmaq

Yardım çağırmaq

Sona qədər mübarizə aparmaq

● Otlaq gənələri hörümçəkkimilər dəstəsinə aiddir. Onlar ensefalit xəstəliyinin keçiricisidir. Onlar haqqında məlumat toplayın və onlardan qorunmaq yollarını müəyyən edin.

● Statistika göstərir ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin böyük əksəriyyəti piyadaların, xüsusilə də məktəblilərin yol hərəkəti qaydalarını ya bilməmələri, ya da bilərəkdən əməl etməmələri üzündən baş verir.

İntizamsız hərəkət iştirakçısı olmaqla biz həm özümüzü, həm də avtomobil sürücülərinin həyatını təhlükə altına salmış oluruq. Bu azmış kimi yol-nəqliyyat hadisələri dağıntıya, əmlakın sıradan çıxmasına da səbəb olur.

● Bu təhlükələrlə rastlaşdıqda nə etməliyik?

● İllər öncə yolayrıcılarında hərəkəti nizamlayıcı şəxslər tənzimləyirdilər. Hal-hazırda onların yerini işıqforların tutmasına baxmayaraq, yenə də nizamlayıcılar yolayrıcılarının yanında növbə çəkir, hərəkətə nəzarət edir, ehtiyac olarsa, hərəkətə müdaxilə edir.

● Sizcə, nizamlayıcı şəxslərin müdaxiləsinə nə zaman ehtiyac duyulur?

YOL HƏRƏKƏTİNİN NİZAMLANMASI

Əvvəllər maşınların az olduğu vaxtlarda maşın və piyadalar küçələrdə sərbəst hərəkət edirdilər. Heç bir qəza baş vermirdi, heç bir xoşagəlməz hadisə ilə rastlaşmırdılar. Qəza hallarına az hallarda təsadüf olunurdu. Maşınların sayı isə hədsiz artmışdır. Bu isə hərəkəti çətinləşdirmiş, çoxlu tıxacların yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də əksər ölkələrdə nəqliyyat vasitələri və piyadalar üçün qaydalar hazırlanmışdır. Bu qaydaların yaradılmasına əsas məqsədi insanların həyatını qorumaqdır.

 Bu şəkillərdəki insanlar hansı qaydaları pozurlar?

 Yağış yağdıqdan sonra piyada yolu keçməyə hazırlaşır. Sürücü əyləc pedalını basan kimi avtomobili dayandırmaq mümkündürmü? Bunun səbəbini izah edin.

Dərstdən çıxıb evə gedərkən küçənin əks tərəfində yoldaşınızı görsəniz, özünüzü unudub nəqliyyat vasitələrinin qarşısına çıxaraq yolun qarşı tərəfinə qaçmağa çalışmayın. Bu çox təhlükəlidir. Çünki sürücü sizi görüb əyləci nə qədər tez basmağa çalışsa da, avtomobili dərhal saxlaya bilməyəcək. Bu fizikanın qanunlarına görə qeyri-mümkündür. Çünki sürücü əyləci basdıqdan sonra avtomobil ətalətlə müəyyən məsafəni qət edir ki, bu, əyləc yoludur. Yol quru olduğu halda sürtünmə qüvvəsi artır və əyləc yolu azalır, əksinə, yol yağdırsa, sürtünmə qüvvəsi azalır və əyləc yolu artır. Beləliklə, sürücünün təhlükəni gördüyü andan avtomobilin tam dayandığı ana qədər getdiyi yol əyləc yoludur. Bunu bilərək özünüzü və başqalarını təhlükə altına atmayın.

Keçidlə keçərkən. Keçidlə keçərkən keçidi başa çatdırıb bilməmişinizsə, nəqliyyat vasitələrinin əks-istiqamətli hərəkətlərini ayıran xəttin üstündə dayanıb gözləyin. Yalnız hərəkətin təhlükəsizliyinə əmin olduqdan sonra və işıqforun (nizamlayıcının) signalını nəzərə almaqla yolu keçməyə davam edə bilərsiniz.

Dəstə ilə hərəkət edərkən. Yoldaşlarınızla yalnız nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətində, yolun hərəkət hissəsinin sağ tərəfi ilə bir sırada dörd nəfərdən çox olmayan dəstə ilə getməyə icazə verilir. Dəstənin qabağında və arxasında – sol tərəfdə müşayiətçilər olmalıdırlar, onlar əllərində qırmızı bayraqlar, sutkanın qaranlıq vaxtında və məhdudiyyətli görünmə şəraitində isə yandırılmış fənərlər: qabaqda ağ, arxada qırmızı işıq fənəri tutmalıdırlar.

Piyada keçidinin yanında sürücü avtomobili saxlayaraq əli ilə yolu keçmək olar işarəsini verərsə, aşağıdakı qaydaların hansına əməl olunmalıdır?

- Yolu keçmək olar.
- Yolu keçmək olmaz.
- Gözləmək lazımdır.
- Digər nəqliyyat vasitələrinin dayanan bu avtomobili ötüb-keçməyəcəyindən əmin olduqdan sonra yolu keçmək olar.

Yollarda velosiped sürməyə 14 yaşından sonra icazə verilir. 14 yaşına qədər isə velosipedi yalnız qapalı həyətlərdə və parklarda sürə bilərsiniz.

Velosiped sürərkən. Yəqin ki, çoxunuz velosiped sürməyi sevirsiniz. Dənizkənarı Milli Parkda gəzintiyə çıxmaq, bu nəqliyyat növü ilə istirahət mərkəzlərində dostlarınızla yarışmaq və s. çox xoşdur. Lakin çox hallarda velosipedlə küçəyə çıxarkən avtomobil axını ilə üzləşirsiniz. Beləliklə də, həm özünü, həm də başqalarını təhlükə qarşısında qoyursunuz. Bunun üçün də aşağıdakıları bilmək və onlara əməl etmək vacib şərtidir.

Bu nişanın qoyulduğu yerdə velosiped sürməyə İCAZƏ VERİLMİR

- Küçə və yolayrıclarında velosipedçiyə sola dönməyə və əks-istiqamətdə hərəkət etmək üçün geriye dönməyə icazə verilmir. Yolayrıclarında velosipedi ancaq düz istiqamətdə sürməyə icazə verilir. Çünki səkinin yaxınlığında hərəkət edən velosiped dönərkən düz istiqamətdə hərəkət edən avtomobillərin hərəkətinə mane olur.

Dəstə halında velosiped sürərkən hansı qaydalara əməl olunduğunu müəyyənləşdirin.

- Yolayrıçıdan kənarda yolun velosiped yolu ilə nizamlanmayan kəsişməsində velosiped sürücüləri bu yolla hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinə yol verməlidirlər. Yolu keçmək üçün dəstənin rəhbəri yolun digər istiqamətindən avtomobilin gəlmədiyinə əmin olmalı, qırmızı bayraqcıyı yuxarı qaldıraraq dəstənin üzvlərini yolayrıçıdan buraxdıqdan sonra onlara çataraq öz yerini tutmalıdır.

- Velosipedçilərin dəstə halında hərəkətinə yalnız gündüz saatlarında icazə verilir.

Q Sizcə, velosipedçi hərəkət zamanı yolun sol çiyini ilə nə zaman gedə bilər?

- Bütün hallarda;
- Velosipedçi üçün rahatdırsa;
- Yalnız kənd yerlərində;
- Əgər piyadaların maneəsiz hərəkəti üçün təhlükə yaratmırsa.

- Velosipedlər yalnız yolun sağ kənar zolağında, yol nişanları və ya yol nişanlanmasının tələblərinə riayət etməklə, mümkün qədər sağ tərəfdə bir cərgə ilə hərəkət etməlidirlər. Bəzən piyadalar üçün maneə yaratmamaq şərti ilə velosipedçilərin yolun sol çiyini ilə hərəkətinə icazə verilir. Velosipedçilər dəstəsi yolun hərəkət hissəsi ilə getdikləri vaxt hərəsi 10 velosipedçidən çox olmayan qruplardan ibarət olmalıdırlar. Nəqliyyat vasitələrinin ötməsini asanlaşdırmaq üçün dəstələrin arasındakı məsafə 80-100 m olmalıdır.

Q Sizcə, şose ilə gedən velosipedçi nə etməlidir?

- Yaxınlıqda heç bir nəqliyyat vasitəsi yoxdursa, əlini sükandan buraxıb sürə bilər.
- Heç bir halda sükanı buraxa bilməz.
- Hər iki ayağı pedalda olarsa, sükanı buraxa bilər.

Maneəsiz və təhlükəsiz hərəkət yalnız bütün hərəkət iştirakçıları müvafiq qaydaları yaxşı bildikdə və bu qaydalara riayət etdikdə təmin olunur. Hərəkət qaydalarını pozan piyadalar və velosipedçilər inzibati və ictimai qaydada məsuliyyətə cəlb oluna bilər. İnzibati cəza pozuntunun xarakterindən asılı olaraq, şifahi xəbərdarlıq, qayda pozuntusu haqqında məktəbə və valideynlərə məlumat verilir.

Şəkillərdə verilmiş işarələrə rast gəldikdə diqqətli olun:

● İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixi təbii fəlakətlər, qəzalar, bədbəxt hadisələrlə qırılmaz bağlıdır. Hər il təqribən 200 milyondan artıq insan quraqlıq, daşqın, sel, qasırğa, zəlzələ, meşə yanğınları, torpaq sürüşmələri və digər təbiət hadisələrindən zərər çəkir.

Əhalinin sayının artması, ətraf mühitin çirklənməsi və dağılması, qlobal istiləşmə təbii fəlakətlərin sayını və təsirini daha da artırır, texnogen qəzalara yol açır. Buna görə də dünya dövlətləri belə qəzalar zamanı bir-birlərinə dəstək olmaq üçün müxtəlif addımlar atır.

● Bəs insanlar fəvqəladə hallar zamanı bir-birinə necə dəstək olmalıdırlar?

2005-ci ildə Yaponiyada 168 ölkənin hökumət nümayəndələrinin iştirakı ilə Fəlakətlərin azaldılması üzrə ümumdünya konfransında "Dünyada təbii fəlakətlərin azaldılmasına yönəlmiş Fəaliyyət proqramı" qəbul edildi. Burada məqsəd 2015-ci ilədək təbii fəlakətlər nəticəsində insan tələfatı, ölkə və icmaların ictimai, iqtisadi və ekoloji zərərləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq idi. Hər bir insanın təbii fəlakətə məruzqalma riski vardır. Hyogo Fəaliyyət Proqramı əməkdaşlığın inkişafını zəruri hesab edir, fəlakətlər zamanı ictimai, iqtisadi

BİR-BİRİMİZƏ DƏSTƏK OLAQ

Planetimizdə hər an müxtəlif fəvqəladə hadisələr baş verir. Kütləvi informasiya vasitələri ilə bu fəvqəladə hadisələr nəticəsində yaralananların, qurbanların sayı, eyni zamanda maddi ziyan barəsində hər birimiz məlumatlıyıq.

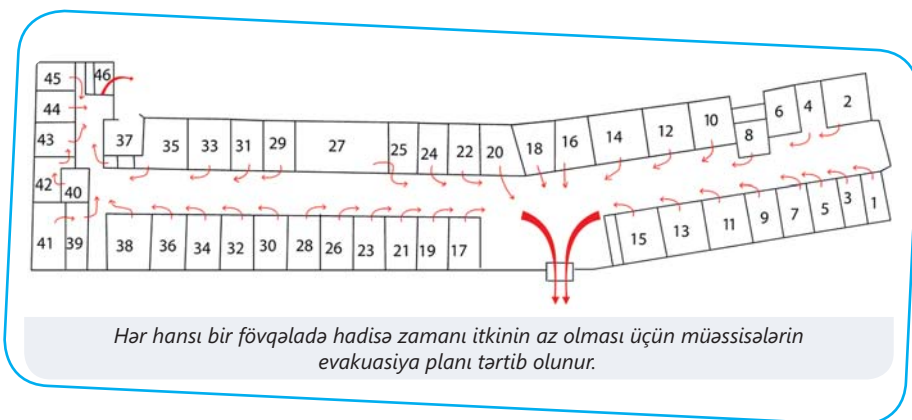
Təbii fəlakətlər zamanı özünü qorumaqla yanaşı, ətrafdakılara da kömək etmək asil humanistlikdir. Qəza baş vermiş yerdən uzaqlaşarkən ətrafdakıların da oradan uzaqlaşmasına kömək etməlisən.

sadi və ekoloji cəhətdən dəyən zərərlərin aradan qaldırılması üçün vətəndaşları və bütövlükdə icmaları cəlb etməyə çalışır. Belə olan halda insan tələfatı azalır, ictimai, iqtisadi və ekoloji zərər minimuma enir.

İnsanları bu sahədə maarifləndirmək üçün məktəblərin də xüsusi yeri vardır. Məktəb rəhbərləri, müəllimlər öz şagirdlərini maarifləndirməlidirlər.

- Verilmiş binanın evakuasiya (təxliyə) planına əsasən öz məktəbiniz üçün belə bir plan hazırlayın.

Məktəblərdə təhlükəsizliyin artırılması və fəlakətlərə qarşı tədbirlərin görülməsi üçün eyni zamanda məktəb planı hazırlanmalıdır. Bu plana əsasən məktəb kollektivinin hər bir üzvünün şagirdlər də daxil olmaqla müəyyən bacarıqlara yiyələnməsi vacibdir. İstənilən halda hər bir məktəb müəssisəsində *risklərin idarə olunması** üzrə məktəb komitəsi yaradılmalı və onun tərkibinə bacarıqlı şəxslər daxil olmalıdır.

- Təbii fəlakətlər zamanı risklərin azaldılmasına dair təkliflər hazırlayın.

* *Risklərin idarə olunması* fəaliyyətə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır.

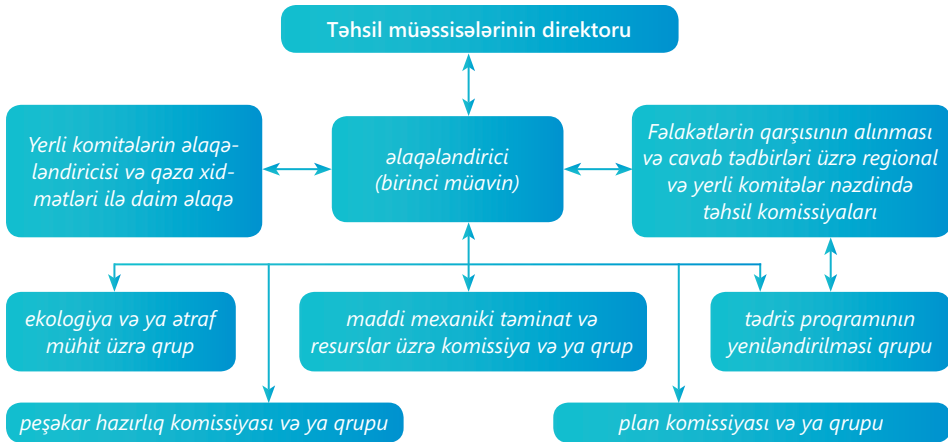
Hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı məktəb ictimaiyyətinə kömək etmək üçün aşağıdakı qrupların üzvlərini müəyyənləşdirin. Onlara lazım ola biləcək ləvazimatı və görəcəyi işləri planlaşdırın.

"Fərdi mühafizə vasitələrinin paylanması və onlardan istifadə qaydalarına nəzarət" qrupu

Təxliyə qrupu

İlk tibbi yardım qrupu

Kaşfiyyat qrupu

Mətni oxuyun və bu tip hadisələr zamanı necə hərəkət edəcəyinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Məktəb direktoru öz şagirdlərini xilas edir

Çində 12 may 2008-ci ildə baş vermiş zəlzələ zamanı zəlzələdən ən çox zərər çəkənlərdən biri olan Sanqzao məktəbinin direktoru 2600 şagird və əməkdaşlarını xilas etdiyi üçün məşhurlaşdı. Bu onun nəticəsi idi ki, məktəbdə bu məsələ ilə bağlı onun təşəbbüsü ilə çoxlu təlim və praktik məşğələlər keçirilmişdi. Hər bir sinif rübdə bir dəfə fəlakət zamanı evakuasiya qaydalarına uyğun təlim keçilmişdi. Bunun nəticəsində fəlakət baş verərsə, binadan hansı yolla çıxacağı müəyyənləşmişdi. Hətta hansı mərtəbədə olanlar yavaş-yavaş, hansı mərtəbədə olanlar pilləkənləri sürətlə enməli olduqlarını öyrənmişdilər ki, qarışıqlıq olmasın.

"Fəlakət məktəbə gəlməyəcək" mövzusunda araşdırma aparın və bu başlıq altında qaydalar hazırlayaraq sinfinizdə asın.

"Yanğın zamanı ətrafdakılara necə yardım etməli" mövzusunda araşdırma aparın və təbliğat xarakterli divar qəzeti hazırlayın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003
2. Akseki, Ahmet Hamdi. "Ahlak Dersleri". İstanbul, 1968
3. Ç.İsmayilov. "Xəzər dənizinin və sahilələri ərazilərin ekologiyası". Bakı: Ayna Mətbuat evi, 2005
4. Delius, Harald. "Etik, Günümüz Felsefe Disiplinləri". D.Özlem, İstanbul
5. E.Kərimov, B.Osmanov. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004
6. Ekoloji siyasət. Bakı, 2008
7. Fövqəladə Hadisələrin Təsnifatı (məlumat kitabı). Bakı, 2001
8. F.Əkbərov. "Ən böyük əxlaq". Bakı, 2004
9. Qurani-Kərim (tərcüməçilər: akad. Ziya Bünyadov və prof. Vəlif Məmmədəliyev)
10. M.Qasimov. "Sağlam həyat tərzi uğrunda". Bakı, 2005
11. M.Əmirov. "İnsan və Cəmiyyət". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2010
12. N.Əkbərov. "Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları". Bakı, "Bərəkət", 2010
13. "Özünə və başqalarına kömək etməyi bacar" (Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi). Bakı, 2004
14. R.Əliyev. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002
15. R.Əliyeva, Q.Mustafayev, S.Hacıyeva. "Ümumi ekologiya". Bakı, 2004
16. S.C.Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. "Tibbi biliklərin əsasları". Bakı, 2004
17. Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva, N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva və b. "Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil". "Çaşıoğlu", 2007
18. Yol hərəkəti əlifbası. İbtidai sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Azərbaycan Respublikası DİN Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi
19. Z.Ə.Nadirov, D.B.Şirinova, T.D.Ağayev, R.R.Əhmədova, M.C.Səfəraliyev. "Atmosferə düşən zərərli maddələrin hesablanma əsasları". Sumqayıt, 2005
20. Z.Qaralov. "Tərbiyə". III cild. Bakı, 2003
21. Ə.Əlizadə. "Psixologiya". Bakı, 1989
22. B.Xankişiyev. "Sığorta fəaliyyətinin əsasları". Bakı, 2006
23. B.Xankişiyev. "Sığorta". Bakı, 2005
24. L.Q.Xodov. "Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi". Bakı, 1997
25. D.Bağirov, M.Həsənlı. "Maliyyə". Bakı, 2011
26. N.Novruzov, X.Hüseynov. "Maliyyə". Bakı, 2007

LAYIHƏ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir-dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq. İnanırıq ki, sən bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sən kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYİHƏ